

Vägvisare till naturen i Haninge

Haninge
kommun

Text

Lars Magnusson

Redaktör

Malin Löfgren, kommunekolog Haninge kommun

Foto omslagets framsida

Eva Simonsson

Foto omslagets baksida

Malin Löfgren

Foto inläga

Lars Göran Abrahamsson
s. 22 nedre

Dan Andersson
s. 54 mitten och nedre

Johanna Andersson
s. 20

Johan Bjurer
s. 31, 44 övre, 64–65, 73 övre, 78, 79 övre,
80, 95 övre

Jonny Eng
s. 23 th, 57

Jonas Hedlund
s. 26 th, 50 övre, 81 tv

Fredrik Hjerling
s. 34, 37, 45 övre

Ingrid Hulthage
s. 38

Svante Joelsson
s. 43

Malin Löfgren
s. 13, 14 övre, 19, 25 båda nedre, 26 th, 30, 32
övre, 36 th, 39, 45 mitten, 49 nedre, 50 mitten
och nedre, 51–53, 58 nedre, 59 th, 63 nedre,
72, 90 th, 103

Melinda Löfgren
s. 30 th

Lars Magnusson

s. 3, 6–9, 14 nedre, 15, 17–18, 21, 22 övre, 28,
29 övre, 30, 35, 36 tv, 44–45 nedre, 47–48, 49
övre, 54 övre, 55–56, 59 th, 60–61, 63 övre, 68
övre, 70, 73 nedre, 75–76, 77 övre th och nedre,
79 nedre, 81 th, 82, 85–89, 90 tv, 91–93, 93
övre, 94, 95 nedre, 96, 97 th, 99, 101

Ingeborg May

s. 10, 24, 27, 32 nedre, 33 nedre, 50 nedre,
58 övre, 66, 68 nedre, 83–84

Shutterstock

s. 25 övre, 34

Eva Simonsson

s. 33 övre, 46

Hans-Göran Toresson

s. 29 nedre

Magnus Wegler

s. 100

Ritva Widgren

s. 93 nedre

Erik Wijnbladh

s. 30 tv, 97 tv

Christer Örtvall

s. 16

Kartor

Mattias Spångmyr, GIS-ingenjör Haninge kommun

Layout

Detail produktion AB

Tryck

Ljungbergs Tryckeri AB
Klippan

Utgiven av

Haninge kommun
Rudsjöterrassen 2
136 81 Haninge
www.haninge.se

Förord

Som Haningebo eller tillfällig gäst i vår kommun är du bara några mil från det pulserande livet i Stockholms innerstad. Samtidigt har du den rika naturen alldeles utanför dörren. Här är nära till stora skogar, sjöar och hav, långgrunda sandstränder och solglittrande skär- gårdsklippor. Sörmlandsleden, Nynäs- leden och många andra strövstigar tar dig ut till naturens smultronställen. Haninge har också ett rikt växt- och djurliv och en unik geologi. Här finns Södermanlands enda nationalpark, här spelar fortfarande orre och tjäder och ugglorna hoar i natten. På ensliga skärgårdsöar häckar havsörn och berguv och i lövskogens dunkel spirar sällsynta orkidéer. Med den här skriften

vill vi hjälpa dig att hitta till alla dessa spännande platser. Låt boken bli en vägvisare till dina egna smultronställen. Du är garanterad att mycket av den fina naturen kommer att finnas kvar också i framtiden. De mest värdefulla natur- områdena är redan idag skyddade som till exempel naturreservat.

Härliga dagar väntar dig i Haning- es natur. Ta med din familj och dina vänner ut. Upplev vårens skira grönska, sommarens prunkande växtlighet, höstens varma färger och vinterns bleka sol över snöklädda skogar och gnist- rande fält. Att bo nära naturen betyder livskvalitet!

Väl mött i skog och mark!

Vid Drumbudd på södra Utö

Innehåll

Förord	3
Allemansrätt – allemansvett	6
Skydda natur – varför då?	7
Skyddade naturområden i Haninge	12
Fridlysta växter och djur	14
Haninges naturförhållanden	15
Geologi.....	16
Vegetation och flora.....	18
Djurliv.....	22
Landskap i ständig förvandling	24
Från hage till mage	26
Slätterängar är naturens lustgårdar	27
Tips till dig som är specialintresserad	28
Med blommor i blick.....	28
Utflykt i svampskogen.....	29
Var skådar man fågel?.....	31
Var nappar det bäst?.....	33
På viltsafari.....	35
Några förslag på dagsutflykter	37
Utflyktsmål	40
1. Tyresta – nationalpark i storstadens närhet.....	42
2. Kolartorp – jättens grytor.....	47
3. Rudan – badsjöar, fiske och skog.....	48
4. Slåtmossens naturpark – för avkoppling och fågelstudier.....	51
5. Forsla kärr – rikkärr nära Brandbergen.....	52

6. Skutan/Högstaskogen – viltvatten och tätortsnära gammelskog.....	53
7. Kvarnbäcken – oas i närnatur.....	55
8. Gullringskärret – Haninges regnskog.....	55
9. Hanveden – vildmark och svampskogar.....	57
10. Vädersjön – okänd fågelsjö i skogsbygd.....	61
11. Hemfosa – okända skogar med sårbara arter.....	62
12. Härliga Häringe – ett eko från stormaktstiden.....	64
13. Vitsåravinen – porlande bäck i sevärd urskog.....	66
14. Gålö – skärgård, friluftsliv och vacker natur.....	67
15. Björnö – urskog och sällsynta växter.....	70
16. Sandemar – ett eldorado för växter och djur.....	71
17. Ornö – den hemlighetsfulla ön.....	74
18. Kymmendö – Strindbergs Hemsö.....	80
19. Fjärdlång – vacker skärgårdsnatur och fina bad.....	81
20. Huvudskär – utposten mot havet.....	82
21. Muskö – den mörka ön.....	83
22. Utö – ön som har det mesta.....	86
23. Ålö – vilt och vackert.....	92
24. Rånö – skärgård, leende hagar och sandstränder.....	94
25. Nättarö – naturens egen sandlåda.....	96
Mer att läsa om Haninges natur.....	98
Hemsidor.....	98
Turistbyråer i Haninge.....	99
Myndigheter med natur eller naturvård i sin verksamhet.....	100
Ideella föreningar i Haninge.....	101
Regionala föreningar.....	103

Allemans rätt – allemans vett

I vårt land har vi en unik rättighet att ströva fritt i skog och mark. Denna rättighet, som inte finns i så många andra länder, kallas *allemansrätten*. Det är en gammal sedvänja som numera finns inskriven i miljöbalken. Men rättigheter innebär också skyldigheter. Vad vi *inte* får göra finns inskrivet i olika lagar och förordningar. Observera att i fågelskyddsområden, naturreservat och andra naturskyddade områden gäller särskilda bestämmelser.

Det här får du göra:

- gå eller åka skidor över annans mark om du inte skadar gröda eller skogsplantering
- färdas över annans vatten om du följer gällande förbud
- bada vid stränder som inte är tomtmark
- plocka vilda blommor, bär och svamp utanför tomt om de inte är fridlysta
- tälta ett dygn på samma plats. Nära bebyggelse måste du fråga markägaren om lov

- gå, rida eller cykla på enskild väg
- göra upp eld om det inte är brandfara. Elda aldrig direkt på klippor, som då kan spricka
- passera inhägnat område för djur om du stänger grindar väl och inte förstör staketet
- ta vatten ur källor, floder och sjöar
- ha med dig hund om den är kopplad eller hålls under uppsikt så att den inte stör det vilda

Det här får du inte göra:

- skada mark, träd, buskar eller gröda
- uppehålla dig på privat tomt
- använda annans brygga, boj eller brunn
- skräpa ner
- föra oljud genom att t.ex spela musik högt
- fiska eller jaga utan tillstånd
- avsiktligt störa djurlivet eller ta fåglars bon eller ägg
- elda om det är risk för brand
- släppa hunden lös utan uppsikt
- färdas med motorfordon i naturen

Enligt allemansrätten får du tälta ett dygn på samma plats

Skydda natur – varför då?

I över hundra år har vi i Sverige skyddat värdefulla naturområden, främst mot exploatering. De vanligaste skyddsformerna är naturreservat, nationalparker och fågelskyddsområden. Vill man skydda enstaka växt- och djurarter kan länsstyrelsen fridlysa dem. Det

starkaste skyddet har **nationalparkerna**. Det är stora, sammanhängande och riksintressanta naturområden som beslutas av riksdagen och ägs av staten. Haninges och Södermanlands enda nationalpark är Tyresta.

Stora Sandböte är ett av Haninges 21 naturreservat

Naturresevat har många syften

Naturresevat är den vanligaste formen om man vill skydda naturområden. De kan bildas för att bevara ett rikt-växt och djurliv, för att vårda och bevara värdefulla naturmiljöer eller för att tillgodose områden för friluftslivet. Därför kan det vara helt skilda regler i olika resevat. I vissa resevat får man inte plocka en enda blomma, medan i andra är det helt okej om de inte är fridlysta. I alla resevat ska det finnas

skyltar som berättar vad man får och inte får göra. I Haninge finns det hela 21 naturresevat. Resevaten sköts och förvaltas av olika aktörer, oftast länsstyrelsen och skärgårdsstiftelsen. Stiftelsen Tyrestaskogen förvaltar Tyresta naturresevat. Rudan och Tornberget är två områden som Haninge kommun har avsatt med stöd av miljöbalken. Det är alltså kommuninvånarnas egna naturresevat.

Tyresta är Södermanslands enda nationalpark

Visste du att?

Hur ett naturreservat ska skötas beror på landskapets historia. En orörd naturskog där man aldrig haft skogsbruk har sina värden i just orördheten och ska därför lämnas att sköta sig själv. En hagmark med rik flora kan däremot ha uppstått genom många hundra års bete av bondens kor. Den måste därför fortsätta att betas för att naturvärdena ska bestå.

Biotopskydd och naturvårdsavtal

Små områden som är viktiga för ovanliga växt- och djurarter kan skyddas genom biotopskydd. Det kan t.ex. vara bäckraviner, branter eller alléer. Staten eller kommunen kan också sluta frivilliga naturvårdsavtal med markägaren om hur området ska skötas för att naturvärdena ska bevaras. I vissa fall kan fastighetsägaren få ersättning från länsstyrelsen.

Fågelskyddsområden

I Haninge finns åtta fågelskyddsområden till skydd för fågellivet. Nästan alla ligger i skärgården. Här får man inte vara under den mest känsliga tiden, och skyltar på platsen upplyser om detta. Respektera dessa regler, så att även kommande besökare kan få uppleva vårt rika fågelliv.

Natura 2000-områden

EU:s nätverk av värdefulla naturområden. Syftet är att bevara naturtyper och arter som är av gemensamt intresse för EU-länderna. I Sverige utser regeringen dessa områden, som ska ges den skötsel som behövs för att naturvärdena ska bevaras. I Haninge har vi 14 Natura 2000-områden.

Rödlistning

Arter som anses hotade förtecknar Naturvårdsverket i en s.k rödlista. Arterna sorteras in i fem kategorier allt efter hotbilden. Rödlistan uppdateras vart femte år. Den främsta anledningen till att arter är hotade är att människan förstört deras livsmiljöer. I vår kommun har 369 rödlistade arter rapporterats fram till 2015 och de flesta fynden är från de naturskyddade områdena. Mer om rödlistning kan du läsa på Artdatabankens hemsida: artdata.slu.se.

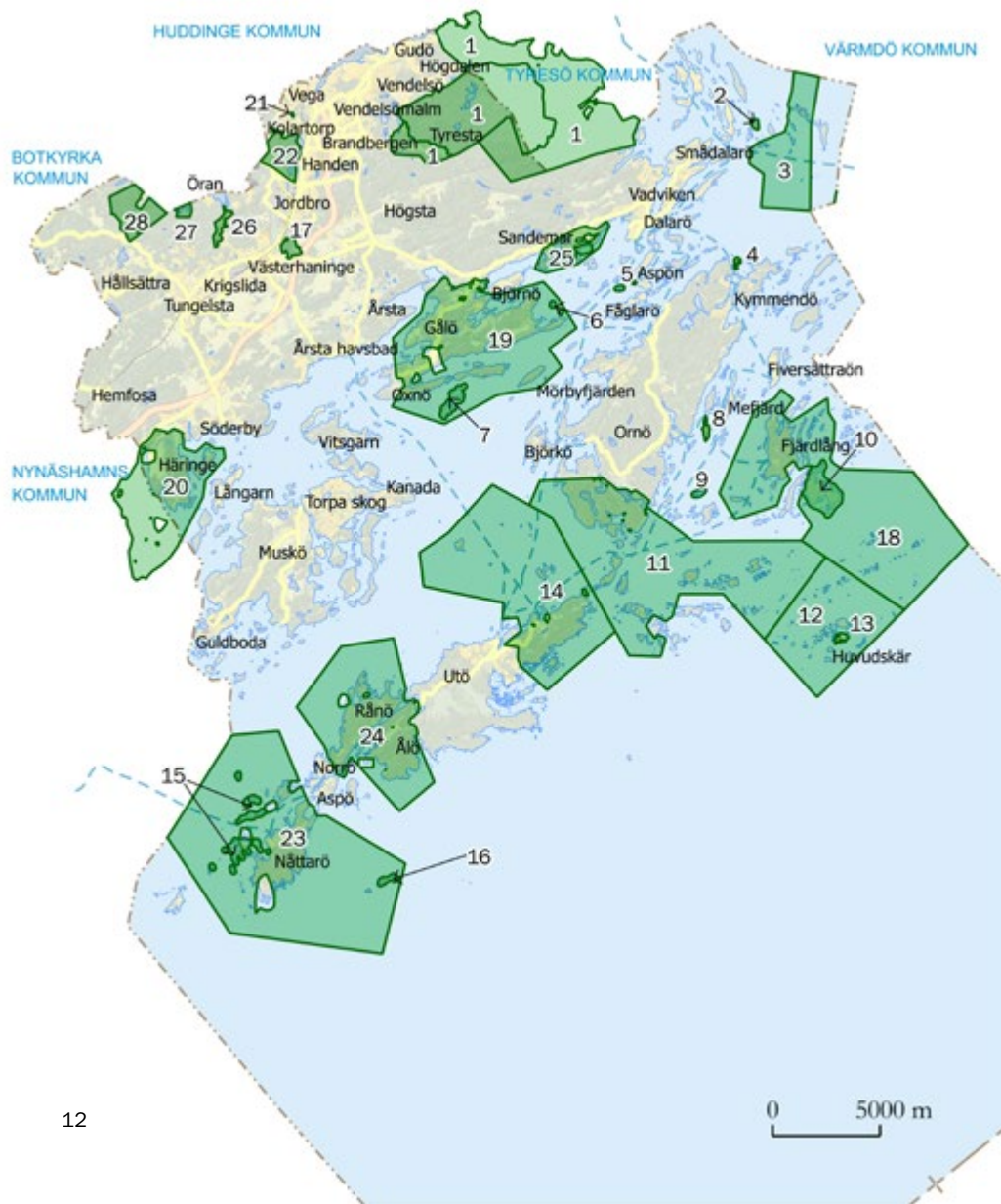
Betande kor i Sandemar, ett av våra Natura 2000-områden

Den lilla orkidén gulyxne är en rödlistad art som växer i Sandemars rikkärr

Skyddade naturområden i Haninge

Skyddade naturområden i Haninge 2018

1. Tyresta. Nationalpark och naturreservat
2. Stora Vindåsen. Naturreservat
3. Lilla Husarn. Naturreservat
4. Huvudholmen. Naturreservat
5. Vallboskär och Skrakholmen. Fågelskyddsområde
6. Fågelgrundet och Mödomen. Fågelskyddsområde
7. Fjärderholmarna. Fågelskyddsområde och naturreservat
8. Stora och Lilla Sandböte. Naturreservat
9. Rönkläpparna. Fågelskyddsområde
10. Ängsön-Marskär. Fågelskyddsområde och naturreservat
11. Sundby. Naturreservat
12. Huvudskär. Naturreservat
13. Ålandsskär. Naturreservat
14. Utö. Naturreservat
15. Nättaröfladen. Fågelskyddsområde
16. Grän. Fågelskyddsområde
17. Gullringskärret. Naturreservat
18. Fjärdlång. Naturreservat
19. Gälö. Naturreservat
20. Häringe. Naturreservat
21. Kolartorp. Naturreservat
22. Rudan. Naturreservat
23. Nättarö. Naturreservat
24. Rånö-Ålö. Naturreservat
25. Sandemar. Naturreservat och fågelskyddsområde
26. Skeppnan. Naturreservat
27. Svartsjön. Naturreservat
28. Tornberget. Naturreservat

I Haninge finns också områden som är skyddade som naturminnen, biotopskydd eller genom naturvårdsavtal. Vilka de är kan du se på kommunens hemsida haninge.se eller länsstyrelsens hemsida lansstyrelsen.se/stockholm

Visste du att?

Blåsippan är rätt vanlig i Haninge, men är ändå fridlyst för att den annars riskerar att plockas för mycket. Den är dessutom svårspridd, eftersom den bara förökar sig med frön. Blåsippans frön innehåller oljor som myrorna tycker om. När de samlar fröna hjälper de samtidigt blåsippan att sprida sig.

Fridlysta växter och djur

I Sverige är 300 växter, djur och svampar fridlysta med stöd av Miljöbalken och artskyddsförordningen. En del arter är bara fridlysta i vissa län eller på vissa platser.

Fridlysningen gäller till exempel alla orkidéer, groddjur, ormar, däggdjur och fåglar. Undantag finns för skydds jakt på vissa arter och under jakttid. Fridlysningen gäller också ägg, ungar och bon. Fridlysta växter får man varken skada, gräva upp, ta frön från eller plocka. Om det finns huggorm på tomten får man dock flytta den, och om ingen annan lösning finns får man som sista utväg döda huggormen.

I Haninge är t.ex alla orkidéer, blåsippa, murgröna, gullviva, liljekonvalj och alla lummerväxter fridlysta. För gullviva, liljekonvalj och lummer gäller förbudet bara mot uppgrävning och plockning för försäljning.

En fullständig lista på fridlysta växter och djur i vårt län finns på länsstyrelsens hemsida, lansstyrelsen.se/stockholm.

Visste du att?

Namnet Haninge är minst tusen år gammalt! Det lär ha uppstått under vikingatiden som en avledning av Hanveden, det stora skogsområdet där det var gott om "hanar", dvs tjäder- och orrtuppar. På två av bygdens runristningar finns också en tusen år gammal hane avbildad – en tjädertupp. Tjädertuppen ingår numera i Haninges kommunvapen.

Den sällsynta hasselsnoken är som alla svenska ormar fridlyst

Årsjön i Tyresta nationalpark ligger i en sprickdal

Haninges naturförhållanden

Haninges natur har ingenting med kommunens gränser att göra. I själva verket ingår Haningelandskapet i en större helhet som brukar kallas det mellansvenska sprickdalslandskapet. Terrängen är småkuperad, med en ständig växling mellan berg och dalgångar och utan några egentliga toppar. Sprickorna kan ibland följas miltals genom landskapet. Ibland är de uppodlade dalgångar, ibland ligger långsmala sjöar i sprickorna, som t ex Årsjön och Drevviken. Det här landskapet har sina rötter flera hundra miljoner år tillbaka i tiden, och är format av naturkrafter som jordskalv, inlandsis, vatten och vind. De senaste 4-5000 åren har människan format landskapet och dagens Haningenatur är till nästan alla delar ett kulturlandskap, påverkat av människan.

Grovt kan man säga att de norra och västra delarna av Haninge är relativt högt belägna områden, till största delen beväxna med barrskog, som tillsammans med ödliga myrmarker ger intrycket av verklig vildmark. Den allra högsta punkten – Tornberget i Hanveden – ligger 111 meter över havet. Närmare kusten blir landskapet mer leende och åkrar, ängar och betesmarker ökar i omfattning. Inslaget av lövskog ökar också och på vissa ställen längs kusten är frodiga ädellövskogar vanliga. Därefter tar skärgården vid med sina 22 mil stränder, 850 öar och tusentals kobbar och skär. De flesta skärgårdsöar är barrskogsklädda, men där berggrunden och jordmånen är näringsrik, växer också här lummiga lövskogar. Längst i öster tar ytter-skärgården vid, med kala öar och skär.

Urkalkstenshäll i Haninge skärgård

Geologi

Haningebygden är en verkligt gammal bygd – förmodligen mycket äldre än du anar. Det berg som vilar under våra fötter bildades för ca 2 000 miljoner år sedan och kallas urberg. Då reste sig en väldig bergskedja över Haningebygden – kanske av Alpernas mått. Därefter har naturkrafterna slipat ner bergskedjan till ett nästan plant golv. Gå upp på vilken höjd som helst och betrakta horisonten! Du kommer att finna den överraskande jämn, utan några berg och dalar. Det du ser är denna plana rest av den nedvittrade bergskedjan. Det tog många hundra miljoner år för naturen att utplåna det här gigantiska bergsmassivet.

Berggrunden i dagens Haninge domineras av gnejs och granit. Gnejs är vanligast på fastlandet, medan graniten dominerar i skärgården. Några undantag är Rånö och Nättarö som också består av gnejs. En delvis avvikande och mycket speciell berggrund finns bl.a på delar av Ornö, Utö och Ålö. Här kan man hitta glimmerskiffrar, kalkstenar och vulkaniska bergarter som leptiter och hälleflintor.

Den stora inlandsisen

För 70 000 år sedan täcktes Haninge av en väldig landis på kanske tre kilometers tjocklek. Isen tryckte ner landet mer än hundra meter. När klimatet så småningom blev mildare började isen smälta. I våra trakter skedde det för ca 11 000 år sedan. Den tillbakadragande isen blev landskapets skulptör som formade det mesta av de landformer vi ser idag. Berget slipades, jättegrytor bildades och flyttblock smälte loss ur isen. Alla lösa avlagringar – jordarter ovanpå berget – är ett resultat av isens arbete. I barrskogarna dominerar moränen, en jordart som består av osorterat material, alltifrån block och stenar till grus och sand. Även dalgångarnas leror – vår tids odlingsmarker – har vi isen att tacka för. Rullstensåsarna är också landisens skapelser. Man tror att de har bildats i mynningen av smältvattenälvar, som runnit fram i sprickor och tunnlar i isen. Vissa tider har isens avsmältning avstannat när klimatet tillfälligt blivit kallare. Då har isälvarnas grusmassor svämmat ut och gett upphov till stora och jämna sandplatåer – de berömda

Jättegryta i Rudanområdet

malmarna. I Haninge är Jordbromalm och Vendelsöalm exempel på det. Landisen ”serverade” alltså det landskap som människan kom att forma till dagens Haninge.

Isens spår i berget

Även i berggrunden syns spår av isens framfart i form av *isräfflor* och *jättegrytor*. Isräfflorna är repor i berghällarna, som avslöjar isens rörelseriktning. De har bildats av stenar som varit infrusna i isen. Jättegrytorna är runda, djupa håligheter som är utsvarvade i berget. De har uppkommit när smältvatten från isens yta störtat ner i någon spricka och satt stenar i rotation mot berggrunden. *Flyttblock* är stora stenblock som man kan hitta lite varstans i naturen. Förr kallades de ”jättekast” eftersom folk trodde att jättar hade kastat dem när de var arga. Flyttblocken har varit infrusna i isberg som lossnat från den smältande landisen. När isberget smält, har flyttblocket sjunkit till botten. Ett välkänt flyttblock är ”Galgstenen” vid gamla Nynäsvägen i Jordbro industriområde.

Isen smälter – landet stiger

För omkring 11 000 år sedan började den väldiga landisen smälta bort i våra trakter. Ungefär 1000 år senare var isen helt borta från Södertörn, som då täcktes av en stor insjö, som kallas Baltiska issjön. Vattenytan nådde 150 meter över nuvarande havsnivå, i höjd med toppen på Kaknästornet! Men när trycket från den bortdragande isen lättade, började jordskorpan snabbt att höja sig. Tornbergets högsta topp stack upp ur de svallande vågorna och snart hade en hel liten skärgård bildats, dit de första växterna och djuren kunde vandra in. Snart följde också de första människorna efter. Under årtusendena växte så småningom Haningelandskapet fram genom denna landhöjning – eller rättare sagt strandförskjutning. Samtidigt som landet höjer sig, sjunker också havsytan. Denna process pågår än idag, i våra trakter med en takt av 3-4 mm/år.

Visste du att?

Haninges första invånare var ett fiskande och jagande stenåldersfolk som kom hit redan för 9000 år sedan. Spåren efter dem har hittats lite varstans i kommunen, bl.a i Hanveden och Tyresta. Det är stenredskap, krukskärvor och sk kvartsavslag, som är rester från deras redskaps-tillverkning.

Vegetation och flora

Som du säkert har märkt finns det mycket skog i Haninge. Barrskogen är vanligast och på höjdpartierna där jordtäcket är tunt dominerar den karga *hällmarkstallskogen* med renlavar och ljung på marken. I sänkor och på sluttningar där jordmån och vattentillgång är bättre, växer mest *granskogar* med en undervegetation av blåbär, lingon och olika mossor. Närmare kusten och i anslutning till odlade marker tilltar lövskogen, ofta bestående av björk och asp. På vårarna frodas här en undervegetation av vitsippor och konvaljer. Längs kusten, som t.ex vid Häringe och Sandemar och på Utö och Ornö finns större områden med *ädellövskog* (ask, alm, lind, lönn, hassel och ek). Här är örtfloran ofta mycket rik med arter

som blåsippor, vårårt, lungört, myskmadra och ramslök. En av Haninges i särklass finaste ädellövskogar växer i en brant på Kapellön utanför Muskö. På toppen av Kapellön står det väl synliga Älvsnabbsmonumentet.

Den naturtyp som finns på fuktigare marker brukar kallas för *myrmar*. Haninge har gott om små myrmarker. Myrmar delas in i två huvudtyper, mossar och *kärr*. Mossen är näringsfattig eftersom den bara får vatten från nederbörden. Den byggs upp av vitmossor som bildar torv. Vanliga växter är sileshår, tranbär och tuvull. Kärren får, utöver vatten från nederbörden, också vatten- och näringstillförsel från grundvattnet och omgivande marker. Är vattnet kalkhaltigt kan det bildas s.k *rikkärr*,

Ädellövskog på Byholmen, Häringe

Hällmarkstallskogen är en av Haninges vanligaste naturtyper

som t.ex de berömda kärren i Sandemar. I rikkärren växer ofta många olika arter av orkidéer.

I Haninge möter du också det öppna landskapet i form av åkrar, ängar och betesmarker. De har sin största utbredning norr om Handen och i området från Västerhaninge-Tungelsta ner mot kusten. I hagmarkerna kan man ibland njuta av en högsommarflora med mängder av natt och dag, prästkragar och blåklockor. Några riktiga slätterängar finns tyvärr inte kvar i vår

Den blå jungfrusländan trivs i bäckraviner där växtligheten ofta är rik

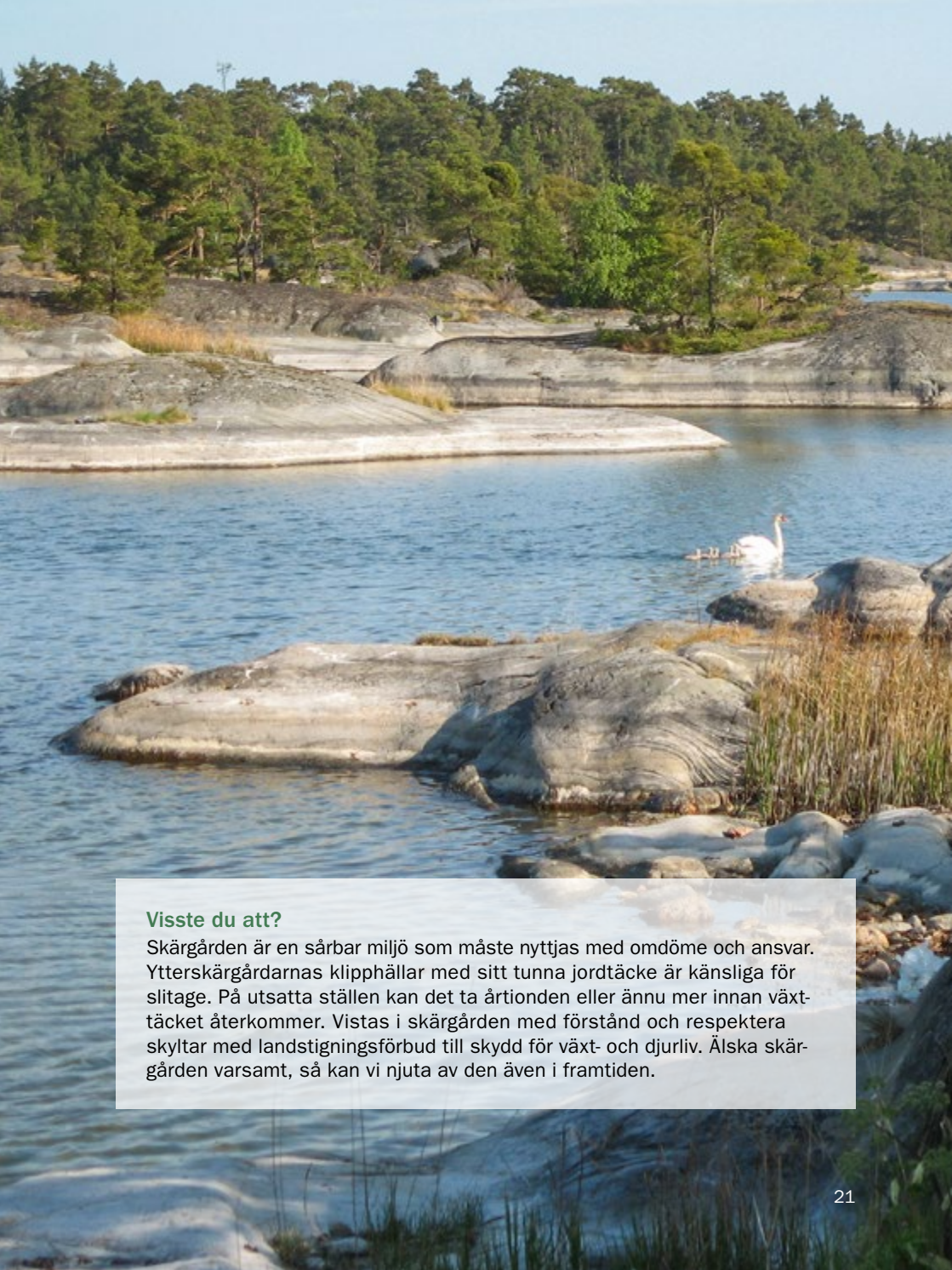

Betade hagmarker på Arbottna, Muskö

kommun. I Haninge finns gott om åar och mindre vattendrag. Där de grävt ner sig i näringsrika, sandiga avlagringar, kan det utbildas *bäckraviner*. Här brukar växtligheten ofta vara rik och du kan hitta växter som tibast och den ståtliga ormbunken strutbräken. Här trivs också havsöringen och den blå jungfrusländan.

I Haninge finns ca 45 insjöar och mindre tjärnar. De flesta är näringsfattiga skogssjöar med klart eller brunaktigt vatten och liten växtlighet. De här sjöarna är känsliga för försurning. Vedasjön och Vadersjön är exempel på två mer näringsrika sjöar, med en växtlighet av säv och vass.

Mer än halva kommunens yta utgörs av vår unika skärgård. Här finns möjligheter till båtliv, fiske, natur- och kulturupplevelser eller bara ren avkoppling. Östersjöns skärgårdar med sitt bräckta vatten finns ingen annanstans i hela världen. Här kan du möta lummiga, skyddade vikar, undangömda skogar och mjukt isslipade klipphöllar där du kan sola under härligt lata dagar. Långgrunda, naturliga sandstränder är inte så vanliga, men du hittar dem på t.ex Utö, Ålö, Nättarö och vid Schweizerdalen nära Dalarö.

Visste du att?

Skärgården är en sårbar miljö som måste nyttjas med omdöme och ansvar. Ytterskärgårdarnas klipphöllar med sitt tunna jordtäckte är känsliga för slitage. På utsatta ställen kan det ta årtionden eller ännu mer innan växttäckte återkommer. Vistas i skärgården med förstånd och respektera skyltar med landstigningsförbud till skydd för växt- och djurliv. Älska skärgården varsamt, så kan vi njuta av den även i framtiden.

Djurliv

Tack vare det omväxlande landskapet är Haninge en viltrik kommun. Av de större däggdjuren är rådjur, älg, grävling och fälthare alla vanliga syner. Skogsharen hittar man främst i de större skogsområdena. Ekorre, mård och hermelin är inte heller ovanliga, även om ekorstammen kan variera kraftigt år från år. Rävnen har börjat återhämta sig efter de omfattande skabbangrepen. Dovhjort och vildsvin är arter som inplanterats eller rymt från vilthägn. Idag kan du stöta på dovhjort norr om Sandemar och på Nåttarö, medan vildsvinet har spridit sig i hela kommunen.

Ett annat djur som ökat kraftigt är bävern, som nu finns i många sjöar och större åar i hela Haninge. Igelkotten ses oftast i kommunens villaområden, t.ex Västerhaninge, Jordbro, Vendelsö och Tungelsta. Vid enstaka tillfällen har lodjur och varg strövat genom kommunens skogar. I skärgården är minken vanlig, vilket ibland ställer till problem för sjöfågeln. Gråsälén har börjat återvända till sina kobbar och skär, och ses här och där i skärgården. De senaste

Berguvunge i Haninge skärgård

åren har också enstaka uttrar börjar dyka upp i skärgården, bl.a på Muskö.

Fågellivet i Haninge är rikt, tack vare det omväxlande landskapet med många naturtyper. Av Sveriges ca 250 häckande fågelarter finns 145 stycken inom kommunens gränser! Dessutom passerar många fågelarter våra trakter under flyttningen. I barrskogarna finns fortfarande tjäder och orre. Sparvhök och fiskgjuse är förhållandevis vanliga medan duvhöken är mer sällsynt. I de mer orörda skogarna lever gott om hackspettar och ibland sparvuggla. I många sjöar häckar storlommen och på hällmarkerna kan man få höra

Bävern har ökat explosionsartat i Haninge

nattskärnan spela. I kulturlandskapet är ormvråk och kattuggla vanliga, medan hornugglan är mer fåtalig.

Berguv och havsörn är två av våra ståtligaste fåglar. I Haninge finns många par, främst i skärgården. I skärgården är ejdern den klart vanligaste fågeln även om den minskat kraftigt de senaste åren. Skrak, måsar, tärnor, strandskata och grågås är andra vanliga skärgårdsfåglar. En fågel som ökat explosionsartat de senaste 25 åren är storskarven (rasen mellanskarv) som nu häckar i flera kolonier i vår skärgård. Till de mer ovanliga skärgårdsfågeln hör labb, tordmule och sillgrissla. Sydliga och ostliga inslag i fågelfaunan är höksångare, rosenfink, gravand och mindre flugsnappare. En nyinkommen invandrare i skärgården är vitkindad gås.

I Haninge finns alla de vanliga groddjuren i sjöar, dammar och gölar. Det är vanlig groda, åkergroda, padda och mindre vattensalamander (även kallad vattenödlä). Av kräldjuren är skogsödlä, ormslå, vattensnok och huggorm allmänt utbredda. Huggormen är särskilt

vanlig på en del skärgårdsöar som t.ex på Huvudskär. Ofta träffar man på svarta huggormar i skärgården. Har du tur kan du också få syn på den sällsynta hasselsnoken i vår kommun. Den är sedd bl.a i Tyresta och nära Gålö, men norra Ornö verkar vara ett av dess säkraste tillhåll.

De vanligaste fiskarna i våra insjöar är abborre, gädda och mört. I skärgården tillkommer arter som strömming, sik, torsk, hornsimpa, flundra och havsöring.

Visste du att?

Hornsimpan anses vara en kvarleva, en s.k relik, från istiden. Den trivs därför på djupt och kallt vatten i skärgården. Hornsimpan känns lätt igen på sina taggiga fenor och de vårtlika utskotten på huvudet. Den är ingen större matfisk, men av rommen görs kaviar.

Fiskgjuse

Vanlig groda

Landskap i ständig förvandling

Det som vi kallar natur är i olika grad påverkat av människan. Hur vi använder våra åkrar, håller landskapet öppet med betesdjur eller hur vi bedriver skogsbruk, påverkar vilka växter och djur som trivs där. Samma sak gäller havet, våra sjöar och våtmarker. Människans användning av landskapet för egna ändamål förändras och då förändras också naturen och vilka arter som trivs där.

Några miljöer som blivit allt ovanligare är betade strandängar, slätterängar, odikade våtmarker och orörda skogar. Övergödningen av Östersjön i kombination med den ökade mängden fritidsbåtar har också påverkat skärgårdens växter och djur på olika sätt. I Haninge har en hel del förändringar skett de senaste 30 åren. Fåglar som blivit vanligare är trana, kanadagås, grågås, häger, havsörn och naturligtvis

mellanskarven. Två däggdjur som ökat kraftigt är bävern och vildsvinet. Arter som minskat eller nästan helt försvunnit är pärluggla, nötkråka, svärta, roskarl, silltrut, skräntärna och labb. Även vanliga arter som gråsparv och sånglärka har minskat. Samma förändring kan man se både i florin och insektsfaunan. Idag finns t.ex. apollofjärilen bara kvar på några kalkstensöar i skärgården och många orkidéer har försvunnit p.g.a. igenväxning. Även våra groddjur har minskat och värst utsatt är den större vattensalamandern. Vill vi ha kvar en rik biologisk mångfald är det alltså viktigt att vi bevarar arternas livsmiljöer. En bra grund för det är den nationalpark och de naturreservat som finns i kommunen, även om inte det är tillräckligt. För arternas överlevnad är det viktigt att också vårda naturen utanför reservaten på ett klokt sätt.

Tranan hör till de fågelarter som ökar i Haninge och hela Sverige

Visste du att?

Havsörnen är vårt lands största rovfågel med ett vingspann på upp till 2,5 meter. Den har verkligen örnblick och lär kunna se en and på en kilometers håll. Havsörnen har tidigare drabbats hårt av miljögifter. Tack vare utfodring med giftfritt slaktavfall under vintern, har nu stammen ökat igen och den mäktiga siluetten är idag en vanlig syn i Haninge. Havsörnen kan bli 30 år gammal och ett örnbo kan väga upp till ett ton!

Sånglärkan är en vanlig fågel som har minskat

Blåsugan gynnas av betade hagmarker

Från hage till mage

Vem blir inte berörd av blomsterprakt i en svensk beteshage med mängder av gullvivor, kattföt, jungfrulin, Adam och Eva och johannesört? Från blomma till blomma fladdrar blåvingar och pärlmorfjärilar på jakt efter nektar. Men visste du att artrikedomen i en hagmark kan vara beroende av vad du handlar till middag? Om du väljer att äta kött från naturbetesmarker kan du bidra till att öka mångfalden av växter och insekter i våra hagar. Med naturbetesmarker menas gräsmarker som aldrig varit uppodlade och som bara gödglas med djurens egen spillning. Näringsämnen ingår därmed i naturens kretslopp. Nötboskap och får är bra landskapsvårdare och viktiga för den biologiska mångfalden. Det kan finnas 3-4 gånger fler blomväxter i en ogödslad hagmark än i en gödslad. Djurens bete, tramp och spillning är viktiga förutsättningar för artrikedomen i markerna. Skötseln

gör att ingen art tillåts dominera utan många arter samsas på en liten yta. Om betet upphör, växer markerna igen med lövsly, buskar och träd och artantalet minskar.

Djur i svenska naturbetesmarker har dessutom lägre klimatpåverkan än konventionellt uppfödda nötdjur. Det beror på att de är mindre foderkrävande och utsläppen blir lägre eftersom de gräsmarker som betas binder koldioxid. Naturbetesmarker och andra gräsmarker läcker dessutom mindre näringsämnen till vattendrag, sjöar och hav än åkermark. I ekologisk odling används inte bekämpningsmedel, och ingen extra handelsgödsel tillförs marken. Därför kan ekologiskt jordbruk minska övergödningen av haven. Om du väljer ekologiskt kött nästa gång du handlar, kan du bidra till en bättre miljö och en större artrikedomen i våra hagmarker.

Det här var gräsligt roligt!

Betande kor är perfekta landskapsvårdare

Slåtterängar är naturens lustgårdar

Ängen som förr slogs med lie för att ge vinterfoder åt bondens djur är en av de mest artrika miljöer vi har. Idag har slåtterängarna fått ge plats åt den betydligt effektivare vallodlingen. I Sverige återstår bara någon promille av de slåtterängar som fanns för hundra år sedan, och i Haninge har vi inga slåtter-

rängar alls. Men det finns fortfarande marker som slås av naturvårdsskäl, t.ex ett av orkidékärren i Sandemar. Här har Haninge naturskyddsförening årlig slåtter i juli-augusti. Utan slåttern skulle kärren växa igen och många av de sällsynta arterna försvinna.

Naturskyddsföreningen bedriver slåtter i Sandemars orkidékärr för att hindra igenväxning

Tips till dig som är specialintresserad

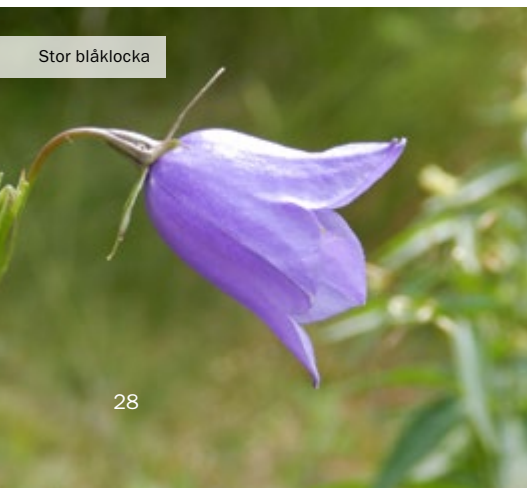
Med blommor i blick

Tack vare att Haninge är en gränsbygd mellan fastland och skärgård är vår kommun ovanligt rik på blommor. Av de omkring 2000 arter vilda blommor växer i vårt land finns nästan hälften i Haninge, bl a 23 orkidéarter. Är du intresserad av att gå i Linnés fotspår är alltså möjligheterna stora i Haningebygden. Här får du några tips på blomsterrika områden.

Sandemar är en av kommunens botaniska pärlor med sina blommande majvivor, gullvivor, Adam och Eva och kungsängsiljor om vårarna. Nära Sandemars slott ligger också några unika kärr med flera sällsynta orkidéarter. Ett område som inte står Sandemar långt efter är Stegsholm på norra Gälö, med sina vackra ängar och ekbackar. Även här är våren den vackraste tiden när vitsippor och konvaljer lyser vita som

snödrivor i lundarna. Kanske ingen annanstans i kommunen växer här så mycket Adam och Eva och gullvivor. Söder om Jordbro ligger *Gullringskärret* som är Haninges egen regnskog. Genom kärrets täta skog slingrar en liten bäck, kantad av den manshöga ormbunken strutbräken. Gullringskärret är mest berömt för sina många sällsynta mossor. *Häringe* är ett annat område med mycket rik flora.

Tack vare sin kalkhaltiga berggrund har också skärgården många botaniska smultronställen. Ett av de finaste är *Svinåkerområdet* på norra Ornö, där sällsynta orkidéer gömmer sig i lövlundarna och berghällarna är som färgsprakande klipprädgårdar. Längre söderut i skärgården är både *Utö* och *Ålö* liknande botaniska eldoradon.

Stor blåklocka

I Sandemar och på Gälö blommor gullvivor och Adam och Eva i mängd

Om höstarna lyser kantarellerna gula i renlavens grå mattor

Utflykt i svampskogen

I Haninge har du nära till svampskogar var du än bor. Kantareller, blodriskor och Karl Johan väntar på dig lite varstans. Vart ska man då gå för att plocka svamp? Alla kommunens större skogsområden som Hemfosa, Tyresta och Hanveden är bra svampmarker. Även på de större skärgårdsöarna Gålö, Ornö, Utö och Nättarö finns fina svampmarker. Flest arter hittar du i gränslandet mellan skog och öppen mark och i blandskogar. Varje miljö har sina speciella matsvampar. Här följer några tips.

I den lavrika hällmarkstallskogen ska du leta efter tegelkremla, vinkremla, sandsopp och förstås kantareller. I den mossiga granskogen brukar det också växa trattkantareller, svart trumpetsvamp, blek taggsvamp och fårticka. I skogsbrynen och i blandskogen kan du häva in läckerheter som Karl Johans svamp, blodriskor, stolt fjällskivling och mandelkremla. De öppna beteshagarna är champinjonernas marker.

Visste du att?

Vit flugsvamp är en av våra giftigaste svampar, som vissa år kan vara mycket vanlig i barrskogar och kärr. Det räcker att äta en liten bit av svampen för att man ska dö. Den skiljs från champinjoner på att den alltid växer i barrskogar, aldrig i ängar och hagmarker. Den luktar också gammal jordkällare och har både ring och strumpa på foten. Champinjonerna saknar alltid strumpa längst ner på foten. Flugsvampen är alltid vit på undersidan av hatten, vilket champinjoner aldrig är.

Vit flugsvamp i ungt stadium. Observera "strumpan" runt foten

För dig som känner dig osäker i svampskogen följer här några tips, som kan vara bra att ha i minnet:

- Lär dig känna igen 10-15 säkra matsvampar *riktigt bra* och plocka bara dem. Då har du alltid svamp varje år!
- Bryt aldrig av en okänd svamp utan ta upp den med hela foten. Annars kan viktiga, livsavgörande kännetecken bli kvar i marken.
- Den bästa samptiden i våra trakter är normalt augusti-oktober. Mest svamp brukar det finnas ca 2-3 veckor efter ett rejält regnväder.
- Plocka aldrig svamp i plastpåse, då kan den vara oätlig när du kommer hem. Använd korg!
- Plocka aldrig mögliga, ruttna eller larvangripna svampar.
- Undvik arter med brännande smak.
- Plocka inte arter med strumpa på foten.
- Plocka inte vita svampar om du inte är dödssäker på att den är ogiftig.

- Ta bara kremlor med mild smak.
- Undvik soppar med mörkt ådernät på foten.
- Grovrensa svampen i skogen – med kniv.
- Frys in svampen utan smör. Då håller den längre – smöret härsknar redan efter 3-4 månader. Tunnare svampar som trattkantareller går också bra att torka.

Visste du att?

I äldre tider var inte svamp som föda särskilt populärt i Sverige. Svampar ansågs allmänt som kreatursföda och Linné tyckte att de var skogens "pack". I dag går vi man ur huse för att fylla våra svampkorgar. I Finland, där man är ännu värre, plockas ungefär en halv miljon ton matsvamp varje år!

Stensoppen även kallad Karljohanssvamp är en av våra läckraste matsvampar

Dagen är räddad!

Ejdrar på vårsträck

Var skådar man fågel?

Vart du än kommer i kommunen möts du av en kvittrande fågelsång. Det kan vi tacka den mångskiftande naturen för. De stora barrskogarnas fågelliv är kanske inte så rikt på arter, men här gömmer sig istället de lite skyggare fåglarna. Desto mer artrikt blir fågellivet utmed kusten och i skärgården. För dig som är fågelintresserad finns flera fina platser att bege dig till. Vill du möta barrskogens vildmarksprägel med skyggare fåglar som tjäder, orre, duvhök, fiskgjuse, storlom och ugglor ska du bege dig till *Tyresta nationalpark*, de stora *Hanvedenskogarna* eller *Hemfosområdet* på gränsen till Nynäshamn.

Vädersjön strax utanför Tungelsta är en av de få fågelsjöar vi har. Här kan

man stöta på sångsvan, olika arter av änder och tranan – vår största fågel. Det lilla viltvattnet vid *Skutas gård* är en lättåtkomlig fågellokal där du kan se kricka, knipa och smådopping. Andra platser med mycket rikt fågelliv är *Stegsholm* på norra Gålö och *Häringe* söder om Västerhaninge. Kommunens finaste fågellokal är *Sandemar* på vägen mot Dalarö. Här sjunger rosenfinken och näktergalen från varje buske och vår och höst rastar arktiska vadare på strandängarna. I Sandemar är också chansen stor att få se havsörnen utan att den blir störd. Vill du uppleva skärgårdens stora flyttfågelsträck är södra *Utö* ett av de bästa utflyktsmålen. Ett av de stora skådespelen är vårens sjö-

fågelsträck i islossningstid. Alfåglar och ejdrar kommer då på långa pärlband ute vid horisonten och antalet fåglar tycks aldrig ta slut. Höstens höjdpunkt är klara, soliga oktoberdagar då rovfåglarna flyttar söderut. Då kan man få uppleva flera hundra fjällvråkar cirkla över ön under en dag. *Huvudskär* är en annan plats där man kan uppleva de storslagna flyttfågelskarorna.

Visa hänsyn!

När fåglarna har bon med ägg eller ungar är de extra känsliga för störningar. Skulle du stöta på fåglar som varnar eller bon med ägg och ungar, så lämna dem i fred. Alla svenska fåglar är numera fridlysta och det gäller även ägg, ungar och bon. Om fåglarna får ha sitt familjeliv ifred har du chansen att uppleva ännu fler fåglar nästa år.

Lämna de hungriga fågelungarna i fred. Under häckningstid är alla fridlysta

Skåda fågel kan du göra bl.a i Sandemar och på Utö

Vinterfiske på Nedre Rudan

Var nappar det bäst?

Är du fiskeintresserad? Då är Haninge rätt plats för dig. Här finns nästan ett oändligt antal fiskeställen, alltifrån de stilla skogssjöarna till skärgårdens öar och skär. Du kan välja att meta vid en stilla vassvik eller kasta efter öring från någon solvarm klippa i havsbandet. Fiskemöjligheter finns för alla smakriktningar. Det faktum att 78 % av kommunens yta är vatten talar sitt eget språk.

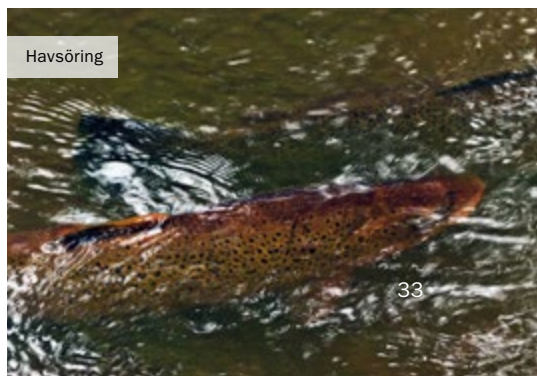
Insjöfisket

I insjöarna måste du ha fiskekort för att få fiska och Haninge kommun säljer egna fiskekort. Mestadels blir fångsterna gädda och abborre. Tyvärr är fisket dåligt i en del skogssjöar eftersom vattnet är försurat. I några sjöar som till exempel *Nedre Rudan* i Handen

har fiskevårdsföreningar planterat in ädelfisk. Där har du stor chans att få en regnbåge på kroken. *Drevviken* är också en bra fiskesjö och pimpelfisket vintertid är populärt.

Skärgårdsfisket

Det är i skärgården som de stora fiskemöjligheterna finns. Här är fisket med handredskap fritt sedan 1985. Du kan dra upp gädda, abborre, strömming, torsk och havsöring om du har tur. När isen håller är vinterfisket i skärgården

Havsöring

mycket populärt. Några välkända och pålitliga fiskevatten är Dalarö, Havtornsudd på Gålö, Muskö, Utö, Rånö, Nåttarö och Fjärdlång. På Gålö, Fjärdlång, Utö, Rånö och Nåttarö kan du också hyra roddbåt. Populärt är också fisket efter havsöringen – en av kommunens ädlaste fiskar. Den bästa tiden för havsöringsfisket är på senvintern och våren. Havsöringen påträffas fortfarande på flera platser i skärgården, bl a runt Gålö och Sandemar.

Är du inte svensk medborgare, måste du ha varit bosatt i Sverige två år för att få använda den fria fiskerätten. Utländska *turister* får dock fiska fritt i skärgården.

Visa hänsyn!

Observera att skärgårdens fria fiske inte gäller fiske med nät, ryssjor eller andra yrkesredskap. Ta också reda på om det finns lokala bestämmelser där du fiskar. Det kan t.ex vara fredningstider, fredningsområden eller minimimått för vissa fiskarter. Visa hänsyn mot yrkesfiskarna och fiska inte för nära deras redskap. Tänk också på att inte fiska i fågelskyddsområden eller på andra platser där du märker att du stör fågellivet. Gör heller aldrig upp eld direkt på klippställarna och respektera eldningsförbud. För dig som fritidsfiskare är det naturligtvis också självklart att inte skräpa ner i naturen. Förpackningar och bortslängda fiskeredskap som t.ex spinnlinor kan utgöra en stor fara för djurlivet. Det är tyvärr inte allt för ovanligt att fåglar går en plågsam död till mötes, insnärda i någon linhärva.

Ska du fiska i insjöar måste du ha fiskekort

Älgen – skogens konung – är vanlig i Haninge

På viltsafari

Vill du uppleva ett möte med smackande ekorrar, betande rådjur, boxande harar, parande igelkottar eller älgen – djurens konung? Ta då en cykeltur efter någon av de många småvägarna i odlingsbygden en fin vårväll, och du får garanterat uppleva en mängd oförglömliga möten med det vilda.

Hela kommunen är viltrik tack vare det omväxlande landskapet. Av alla de hundratals djurarter som är bosatta i Haninge är de stora däggdjuren lättast att stifra bekantskap med. De är genom sin storlek lätta att få syn på och de söker sig gärna till bebodda trakter för att hitta mat. De viltrikaste områdena

är just i övergången mellan skogsbygd och kulturlandskap – längs skogsbrynen. Hit söker sig det vilda i skymning och gryning. Under dagen ligger djuren ofta och vilar – gömda i något snår.

Vår kommun har många viltrika områden, t.ex *Sandemar, Gålö, Österhaningebygden, Ornö, Åvavägen, Muskö, Årsta slott, Häringe och Västerhaninge – Krigslida*. Rådjur, älg och fålthare är de vanligaste synerna, medan grävlingen brukar börja röra på sig när det blivit mörkare. Bävern finns numera i nästan varenda sjö och vattendrag. Några bra platser att se bäver på är Bylsjön och Lycksjön i Tyresta, Skutans vilvatten söder om Brandbergen eller i Nybysjön på norra Ornö. Igelkotten är ganska vanlig i vissa delar av vår kommun. I många bostadsområden kan du stöta på den lilla snörvlande och närsynta gynnaren under sommarkvällarna. Har du egen tomt kan du hjälpa igelkotten

genom att anlägga en lövkompost som den kan övervintra i. Du kan också spara en del buskar och snår på tomten. Däremot ska du inte ge den mjölk – det tål den inte. Förr betraktades igelkotten som hustomtens gris. Skadade man en igelkott, förde det olycka över ens hus.

Visste du att?

Ibland träffar man på ensamma ungar av fåglar eller däggdjur som verkar övergivna. I de allra flesta fall gömmer sig föräldrarna någonstans i omgivningen och väntar bara på att vi ska ge oss av. Ta därför aldrig hem djurungar som du hittar i naturen och klappa dem inte heller. Särskilt däggdjuren har mycket bra luktsinne, och känner de människolukt kanske de överger sina ungar.

En igelkott som förbereder sig för vintern

Hermelin

Vid utloppet av Sundbymaren på Ornö

Några förslag på dagsutflykter

En dagstur för att uppleva Haningens naturen kan göras på många sätt. Vi har gott om bra cykelvägar och är du spänstig kan du uppleva mycket av kommunen med cykel. Vi har också ett väl utbyggt nät med allmänna kommunikationer som når ut till nästan alla kommunens delar. Här får du några tips på dagsutflykter.

Vandring på södra Ornö

Haninges största ö är Ornö. Dit kommer du enkelt med bilfärjan från Dalarö, som du når med buss 839 från Handen. Använder du bil bör du alltid boka färja i förväg, så att du säkert får plats. Från färjeläget vid Hässelmara

har vissa turer bussanslutning på ön ner till Sundby gård på södra Ornö – kolla i tidtabellen. Med bil kör du huvudvägen söderut 7-8 km tills du kommer till Sundby gård, där du kan parkera. Härifrån kan du göra en härlig promenad på ca fyra kilometer längs småvägar och stigar runt Sundbymaren. Du passerar vackra blomsterrika betesmarker, det pampiga ekbeståndet vid Mane äng och den mäktiga ruinen efter gamla Sundby. På den sistnämnda platsen är det perfekt att äta din matsäck. Kanske gör en havsörn en lov utifrån skärgården medan du sitter och äter? Efter en lång och händelserik dag tar du kvällsfärjan tillbaka till fastlandet.

På Utö finns gott om cykelvägar och du kan också hyra cykel på ön

Cykeltur på Utö

Den stora ön Utö är perfekt att upptäcka med cykel, som du kan hyra vid Gruvbryggan. På Utö finns också två vandrarhem där du kan övernatta om du vill ha fler dagar på dig.

En fin tur är att cykla huvudvägen söderut mot Spränga. Efter en liten bit går en avstickare in i skogen till Trema gårde, som är väl värt ett besök. Adam och Eva och andra orkidéer blommar här i maj och en gammal sägen påstår att en silverskatt är gömd någonstans på ängen. Fortsätt ner till Spränga brygga och förbi Edesnäs gård. Pågåringa skjutningar kan du någon kilometer längre fram köra in på skjutfältet till de fågelrika fladerna. Vid Södra fladen finns en anlagd våtmark med rikt

fågelliv. Här finns också en fisktrappa där du, om du har tur, kan se hur fisk rör sig mellan havet och lekområdet i våtmarken. Fortsätt vägen så långt det går till Hamnuddens yttersta spets, med sina kala klippor och den idylliska hamnbassängen.

På tillbakavägen tar man vänster och kommer så småningom ner till Stora Sand, med en av skärgårdens vackraste sandstränder. Ofta är man ensam på denna sagolika strand även mitt i sommaren. Återfärden går över skjutfältets öppna odlingsmarker, som här och där avbryts av skogsdungar och blomsterrika kalkstensberg. Här kan man höra kornknarren spela i varma sommarkvällar.

I Tyresta-Åvaområdet kan du ströva i orörda gammelskogar

Vandring Tyresta-Åva-Sandemar

Vill du göra en riktig långvandring genom några av Haninges finaste naturområden är den här turen på nästan två mil något för dig. Starta tidigt en vår- eller höstmorgon och packa en rejäl matsäck. Du tar bussen till Svartbäcken och följer därifrån Sörmlandsleden till Tyresta by. Sedan väljer du Bylsjöslingan och kommer rakt in i de finaste urskogspartierna. Där Bylsjöslingan vänder åter mot byn, väljer du leden österut mot Stensjön. Du vandrar en kort bit genom 300-årig tallskog, där chansen att möta tjädern är stor. Därefter kommer du in på det stora brandfält där en skogsbrand härjade år 1999. Framme vid Stensjön är du i grannkommunen Tyresö. Här kan du följa Fornborgsslingan åt vänster till den välbevarade fornborgen på sjöns norra sida. Här uppfifrån är utsikten hänförande över Stensjön, Lanan och de omgivande skogarna. Ett perfekt ställe för en rast. Fortsätt Fornborgsslingan

över delar av brandfältet ner till Stensjön med sin vackra bäckravin. Här brukar strömstaren övervintra. Vandringen går vidare söderut via Ävaträskslingan förbi den vackra skogstjärnen Åva träsk. Du passerar leende odlingsmarker vid Vinåker och Norrängen och når så småningom Dalarövågen vid Sandemar.

Här kan du njuta av kustbygdens växt- och djurliv, som står i bjärt kontrast till de vidsträckt skogsmarker som du vandrat i tidigare. Från Sandemar tar du bussen tillbaka mot Handen, efter en heldag som garanterat gett dig mängder av naturupplevelser.

Visste du att?

En ekorre kan skala 200 kottar på en enda dag. Förr åt lindansare pulveriserad ekorrhjärna mot svindel! Ekorren finns i alla kommunens skogar, men många anser att den minskat. Orsaken är oklar.

Utflyktsmål

Den här vägvisaren tipsar dig om 25 olika utflyktsmål i Haninge kommun.

De flesta av dem kan du besöka under en dagsutflykt. Utflyktsmålen har valts med tanke på att de ska ge en så representativ och allsidig bild av Haninges natur som möjligt. Områdena ska också vara lämpliga strövområden för rekreation och avkoppling. Med några få undantag (där naturen är känslig) finns också de verkliga ”pärlorna” i Haningenaturen med i boken.

Utflyktsmålen hittar du på översiktskartan här intill. Dessutom finns en detaljkarta över varje område, för att du lättare ska hitta dit. I texten beskrivs kortfattat områdets särart och det som är mest sevärt. Finns det något kulturhistoriskt intressant i området, nämns det också i texten. I varje områdesbeskrivning hittar du fakta om eventuella anordningar för friluftslivet, och vilka allmänna kommunikationer som finns för att du ska kunna nå området.

De promenadavstånd som anges avser sträckan från allmänna kommunikationer, t.ex närmaste busshållsplats. Har man t.ex cykel eller bil, kan man i de flesta fall komma ända fram till områdena.

1. Tyresta
2. Kolartorp
3. Rudan
4. Slät mossens naturpark
5. Forsla kärr
6. Skutan/Högstaskogen
7. Kvarnbäcken
8. Gullringskärret
9. Hanveden
10. Vädersjön
11. Hemfosa
12. Häringe
13. Vitsåravinen
14. Gälö
15. Björnö
16. Sandemar
17. Ornö
18. Kymmendö
19. Fjärdlång
20. Huvudskär
21. Muskö
22. Utö
23. Ålö
24. Rånö
25. Nåttarö

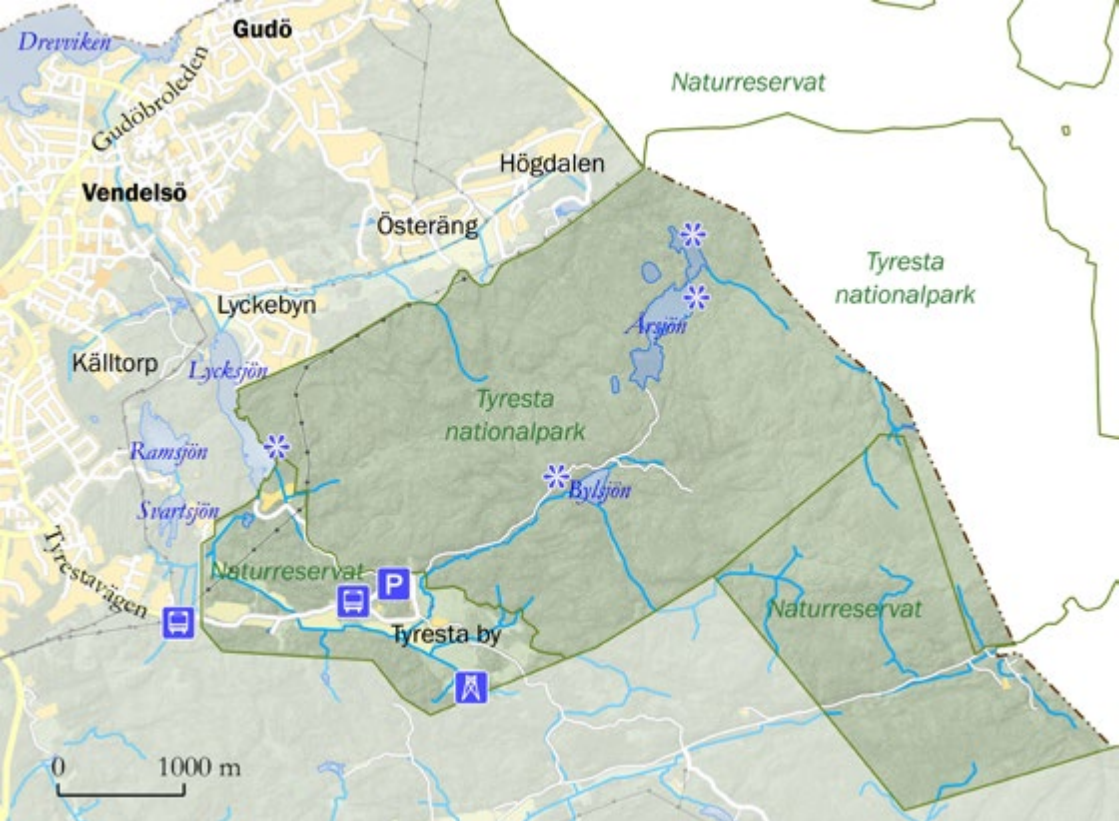
Teckenförklaring

På detaljkartorna är följande symboler inlagda:

- = Busshållsplats
- = Parkering
- = Utsikt
- = Utsikts/fågeltorn
- = Pendeltågsstation

Utflyktsmål i Hanninge

1. Tyresta – nationalpark i storstadens närhet

Bara två mil sydost om Stockholms innerstad ligger den verkliga pärlan i Haninges natur. Det är Tyresta nationalpark och naturreservat med sin unika urskog, sina klara skogssjöar och ett stort antal ovanliga växter och djur. Här finns också öppna beteslandskap runt det ålderdomliga Tyresta by, som är huvudentré till parken. Området är ett eldorado för friluftslivet. Här kan du vandra timmar på många mil vandringsleder. Du kan stanna till och vila vid någon av de många sjöarna – du

kan fylla din svampkorg med delikatesser under klara höstdagar. Snörika vintrar kan du spänna på dig skidorna och glida iväg miltals i den täta skogen och över de gnistrande vita sjöarna, på upptäcksfärd i den vildaste skog vi har söder om Dalälven. Med fiskekort kan du fiska i områdets sjöar.

Urskogen i Tyresta är en så unik skog att den blev nationalpark 1993. Utanför Norrbotten och fjällen är Tyresta det största skyddade skogsområdet i hela Sverige. Markerna runt parken

Tjädern spelar en tidig vårmorgon

är naturreservat och ska fungera som ”buffert” mot bebyggelsen. Totalt är området nästan tre mil i omkrets! Gör du ett besök i skogen, möts du av en syn som är mycket ovanlig. Här står väldiga träd med 400 år på nacken, som bildar ett virrvarr av grenar, rotvältor och multnande stammar. Trots att det bara är några kilometer till närmaste bostadsområde förmedlar skogen en äkta känsla av vildmark.

Har du tur kan du få uppleva ett möte med någon av urskogens många invånare. Bli inte rädd om en tjäder brakar upp från någon tät gran eller om du i kvällningen hör storlommens

kusliga rop från någon sjö. Här häckar fåglar som trana, storlom, berggöv, sparvuggla, orre, tjäder, nattskärja, sångsvan, tretåig hackspett, fiskgjuse och duvhök. Här finns många av gammelskogens hotade vedsvampar som rosenticka, ostticka, gränsticka, laxticka och rynkskinn. Urskogsmossor som vedtrappmossa och grön sköldmossa samsas med hotade lavar som kortskaftad ärgspik, ringlav och violettgrå tagellav. I de multnande stockarna lever sällsynta skalbaggar som reliktock och den akut hotade svartoxen. I åarna går havsöringen upp och leker och på hållarna har hasselsnoken sitt tillhåll.

Tyresta by har anor från medeltiden

I frodiga bäckdalar växer vildbalsamin, myskmadra och det sällsynta storgröet och i nationalparken kan man hitta sydliga arter som backvicker. Här växer också knärot, myggblomster och flera andra skogsorkidéer.

Den torra sommaren 1999 drabbades östra delen av Tyresta av en av de största svenska skogsbränderna i modern tid. Under ett par veckor kämpade man för att få stopp på elden, som blossade upp gång på gång. Totalt brann flera hundra hektar skog upp, men tack och lov bara en mindre del av den allra finaste urskogen. Idag är brandområdet

ett spännande arbetsfält för forskare, och några år efter branden hittades här Tyrestaflugan, en ny art för världen. Spåren efter branden kommer att synas en lång tid framöver och det lär ta åtskilliga hundra år innan den gamla urskogen återkommit.

Vid infarten till nationalparken i söder ligger Tyresta by. Byn har legat här sedan åtminstone 1300-talet, men den nuvarande bebyggelsen är från 1700- och 1800-talet. Stanna till lite extra i byn – den är nämligen en verklig pärla i sig – en av Stockholmstraktens bäst bevarade byar från det gamla bonde-

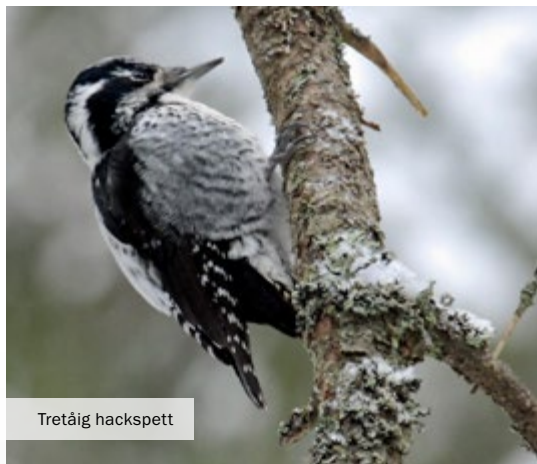
I brandområdet öster om Årsjön kan du möta orre och nattskärva

samhället. Bakom ett av boningshusen finns en lodrät berghäll med en runristning från 1000-talet, där en tjäderhane är avbildad. I byns närhet ligger också flera gravfält från järnåldern.

Anordningar: Raststuga, servering, stor parkering, grillplatser och Sveriges största naturum – Nationalparkernas hus. Här kan du få information både om Tyresta och om alla andra svenska nationalparker. I området finns 5,5 mil vandringsleder, bl.a Sörmlandsleden som går genom urskogen från norr till söder. På flera ställen finns fina rast- och grillplatser. Från byn utgår också den 3,5 km långa Urskogsstigen, där du får veta det viktigaste om urskogen.

Barnvagnsslingan är en handikappanpassad slinga på 5 km som börjar i Tyresta by och går runt Bylsjön. Vintertid finns källbacke och preparerade skidspår runt byn.

Kommunikationer: Buss 807 eller 834 till Svartbäcken. Därefter är det två kilometers promenad till Tyresta by. Vissa turer med buss 834 går ända fram till Tyresta by.

Vad är en urskog?

En urskog är opåverkad av mänskliga ingrepp. Man känner igen den på att där finns träd av alla åldrar, från små plantor i stormluckorna till döda träd, höga stubbar, rotvältor och fallna träd, sk lågor i olika stadier av förmultning. I urskogen får träden stå och bli gamla och inslaget av lövträd är stort. Här finns också en stor variation i träd- och buskskiktet. Det skapar fler livsmiljöer och en större artrikedom än i en vanlig skog. I urskogen kan det finnas upp till 8000 arter, vilket är fyra gånger så många som i en vanlig skog! Många arter är också helt beroende av urskogen, för att kunna överleva.

Genom stormfällningar skapas luckor där de nya träden kan växa upp. Skogsbränder ger också nya träd chansen att växa till sig. Idag är urskogar en bristvara i vårt land, liksom tillgången på död ved. Bara några få procent av våra urskogar finns kvar och de allra flesta ligger i norra Sverige.

2. Kolaratorp – Jättens grytor

Omkring två kilometer nordväst om Haninge centrum ligger några av kommunens finaste jättegrytor i en vild brant i skogen. Antalet grytor är minst 25 och den största är 2 meter djup. I några av grytorna finns s k löpstenar kvar. Grytorna har svarvats ut i berget under den senaste istiden. Området är avsatt som naturreservat. Längs branten söder om jättegrytorna kan man med lite tur hitta ovanliga svampar som kandelabersvamp och koralltaggsvamp.

Kommunikationer: Buss 837 från Handen till Kolaratorp (Hermanstorpsvägen). Därefter ca 600 m promenad norrut längs Hermanstorpsvägen till Timmervägen i den nybyggda Vegastaden. Härifrån kan man nå reservatet norrut genom att gå in i skogen mittemot förskolan Gunnebo. Men det kan vara svårt att hitta en bra väg in, eftersom området kommer att vara en byggarbetsplats flera år framöver.

En av de största jättegrytorna vid Kolaratorp

Kandelabersvamp

3. Rudan – badsjöar, fiske och skog

Ett stenkast från Handens pendeltågsstation ligger Rudans gård inbäddad mellan de båda Rudasjöarna. Gården, som är från 1700-talet, fungerar idag som inkörsporten till Haningebornas eget friluftsområde. Rudans naturvården, lättillgänglighet och stora betydelse för motion och friluftsliv gjorde att Haninge kommun avsatte området som naturreservat 2010. Reservatet är en del av Hanveden, som sträcker sig vidare in i både Huddinge och Botkyrka. För dig som lätt vill nå ut i naturen och inte är

Vid Trylån kan du hitta det insektsätande storsileshåret

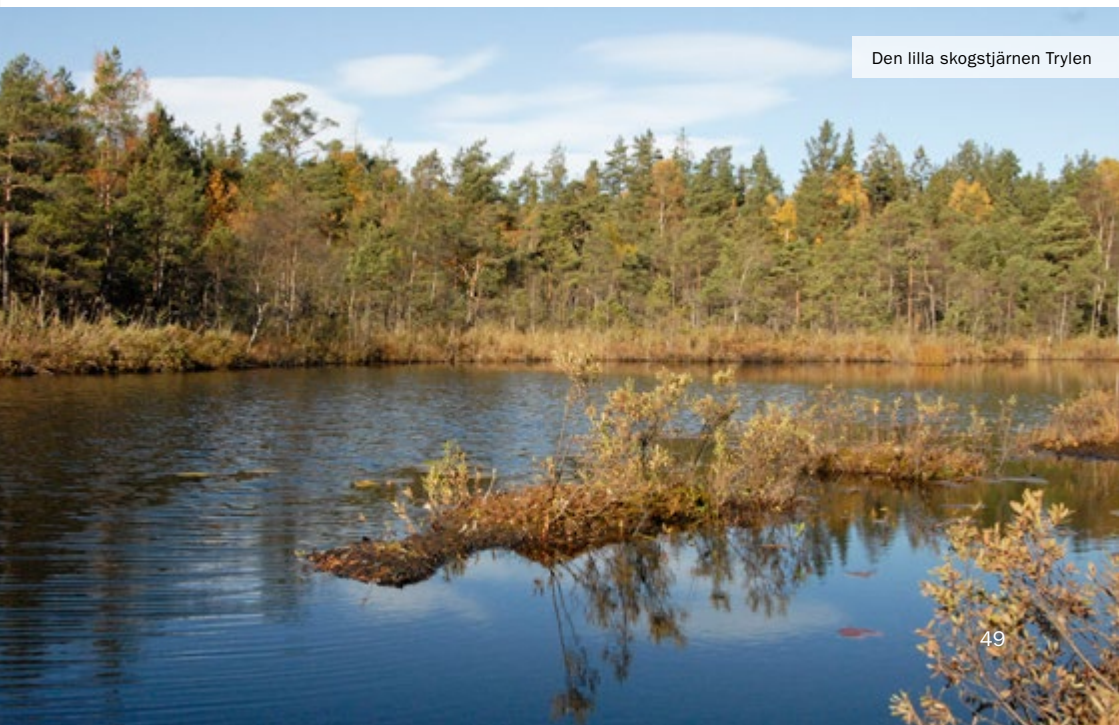

så van att vandra i skog och mark är det här det perfekta området. En mängd markerade stigar leder runt i reservatet och det är nästan omöjligt att gå vilse.

Entrén ligger kring sjöarna Övre och Nedre Rudan. Här möter du stora gräsytor som inbjuder till utflykter året om. Vid Rudan finns en fin badplats, lekplats och grillplatser. Härifrån utgår också en mängd löpslingor och skidspår. På vintern plogas skridsko-bana på Övre Rudan. Nedre Rudan har gjorts i ordning för sportfiskare och sjön är ett fint fiskevatten för regnbåge. Fortsätter du någon av stigarna västerut från Rudasjöarna kommer du in i kuperade skogsmarker där du kan plocka bär och svamp. Du vandrar över öppna hållmarker med stora lavmattor och möter mossar, alkärr och granskogar som på några ställen är

Elefantberget vid Övre Rudan

Den lilla skogstjärnen Trylen

Varje vinter plogas skridskobana på Övre Rudan när isen bär

Vitmossa

Renlav

riktigt orörda. Här finns gott om död ved som ovanliga insekter, svampar, mossor och lavar lever på. Längst i väster ligger den idylliska skogstjärnen Trylen, omgiven av myrmarker. Här ska du spana efter den insektsätande växten sileshår. Vid tjärnen finns en grillplats och ett vindskydd.

I Rudanområdet kan du också hitta spår av inlandsisen i form av flera jättegrytor. Inlandsisens smältvatten har också skulpterat en elefant i branten vid Övre Rudans nordvästra strand. Berget kallas i folkmun för "Elefantberget". Högre upp på berget ligger en fornborg. *Anordningar:* Motionsspår, vandringsleder, badplats, grillplatser, mountainbikeslinga, boulebana, frisbeegolfbana. På vintern finns preparerade skidspår och ett 1,7 km långt konstsnöspår, en skridskobana plogas på Övre Rudan.

Kommunikationer: Pendeltåg eller buss 824, 825, 828, 836, 838, 839 eller 841 till Handens station. Härifrån är det ca hundra meters promenad. Parkering finns öster om järnvägsspåret i södra änden av Handens pendeltågstation. Vid Rudans gård finns också en mindre parkering som nås via Jordbro företagspark.

Visste du att?

Vitmossa har historiskt använts som förband på sår tack vare sin goda uppsugande förmåga. Vitmossa innehåller också antiseptiska ämnen. Det är renlav och inte vitmossa som vi använder i våra adventsljusstakar.

Lövsångaren – Sveriges vanligaste fågel

4. Slätmossens naturpark – för avkoppling och fågelstudier

Slätmossens naturpark är verkligen ett tätortsnära grönområde, helt omringat av vägar. Den invigdes år 2001 och ligger granne med Slätmossens radhusområde, mellan Vallavägen och Jordbrolänken. Här kan man mata gräsändor och skrattmåsar eller bara sitta och njuta. Trots närheten till motorvägen lägger fågelsången från lövsångare, trädgårdssångare och svarthätta under sommaren en behaglig ljudmatta över området. Här finns också intressanta växter som de sydliga arterna vippstarr och gulplister. Det lilla området rymmer en överraskande rik mosaik av miljöer som hållmarker med enstaka tallar, skvattramdoftande myrar, ängar och lövsumpskogar.

Naturparken har också en annan uppgift. Dammarna renar på ett naturligt sätt stora delar av centrala Handens dagvatten.

Anordningar: Information, promenadstigar och bänkar att sitta och njuta på. Sörmlandsleden går genom området.

Kommunikationer: Buss 824, 829, 834 från Handen till Torvalla eller buss 835 eller 841 till Vallavägen. Från båda hållen är det ca 500 meters promenad längs Vallavägen.

Visste du att?

Den 11 cm lilla grågröna lövsångaren är kommunens och hela Sveriges vanligaste fågel. Den är svår att se i trädens grenverk, men dess vemodiga visa "snälla lilla mamma får jag gå på bio?" kan höras från nästan varje buske, alltifrån storskogen ända ut till ytter-skärgårdens vindpinade björksnår.

5. Forsla kärr – orkidékärr nära Brandbergen

Att bege sig in i Forsla kärr, strax söder om Brandbergen, ser inte så lockande ut. Då får man hoppa på förrådiska gungflyn eller tränga igenom vass och slyskog. Men är man botaniskt intresserad skyr man inga medel. Området, som ligger intill Dalarövägen, är nämligen delvis ett rikkärr med en intressant växtlighet. Här kan du hitta ovanliga växter som brunklöver, granbräken och orkidéerna korallrot, ängsnycklar och myggblomster. I kärrets botten växer också sällsynta mossor som den grova och nästan svarta skorpionmossan. Om sommaren lyser delar av kärret vita av ängsull och på tuvorna signalerar

de röda bladen av det insektsätande sileshåret.

För länge sedan var kärret mycket mer öppet. Då bedrev man slätter här för att få vinterfoder åt djuren. Nu genomför Haninge kommun en restaurering av delar av kärret. Genom röjningar och slätter försöker man återskapa den öppna miljön och gynna floran. Söder om kärret finns en fin skog med partier som aldrig kalavverkats och en meandrande bäckravin med ovanliga växter som grön sköldmossa och mörk husmossa.

Kommunikationer: Buss 839 från Handen till Svartbäcksvägen.

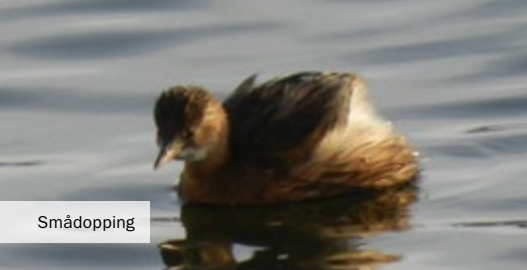
6. Skutan/Högstaskogen – viltvatten och tätorts- nära gammelskog

Alldeles inpå knutarna av Brandbergen och Svartbäcken, nära Skutans gård ligger kommunens eget lilla urskogsområde Högstaskogen. Det är ett för många okänt område som liknar Tyrestaskogarna. Högstaskogen har också naturvärden som bitvis är helt i klass med Tyrestas. Terrängen är kuperad och utgörs av sumpig granskog, små myrar och kärr och stora områden med gammal knotig hållmarkstallskog. Här är perfekta svamp- och bärmarker, som är okända för de flesta. I skogarna kan man stöta på fåglar som

duvhök, fiskgjuse och tjäder. Tack vare god tillgång på död ved av olika ålder har här hittats en mängd sällsynta och hotade arter av vedsvampar, insekter och mossor som t.ex gränsticka, skalbaggen brunhjon och grön sköldmossa. Söder om Skutans gård har Haninge kommun anlagt ett litet viltvatten där krickan gömmer sig och skogssnäppan spelar om vårarna. Bävern håller också till vid viltvattnet och ibland häckar smådoppingen.

Viltvattnet vid Skutan

Smådopping

Den centimeterstora gröna sköldmossan

Anordningar: Sörmlandsleden går genom områdets norra del. I västra kanten utgår en 2,3 km lång naturstig från Skutans gård. Stigen, som anlagts av Haninge kommun går i en rundslinga och passerar viltvattnet. Här har kommunen uppfört grillplats, vindskydd och ett fågeltorn som är handikappanpassat. Vid Skutans gård finns parkering. I övrigt saknas anordningar för friluftslivet.

Kommunikationer: Buss 839 från Handens station. Avstigning vid Svartbäcksvägen. Härifrån kommer man lätt in i området antingen via Sörmlandsleden eller Skutans gård.

I Skutanskogarna finns det gott om död ved som många hotade arter är beroende av

7. Kvarnbäcken – oas i närnatur

Genom bostadsområdet i norra Jordbro rinner Kvarnbäcken, för att längre söderut förena sig med Husbyån och mynna vid Årsta slott. Vid Kvarntäppans gård har bäcken bildat en vackert slingrande ravin med rik växtlighet. Det är en liten oas med ovanliga arter som tibast, strutbräken, gullpudra, bäckbräsma och orkidén korallrot. Längre norrut, nära

Kvarnbäcksskolan, växer den sällsynta vippstarran och bäcken kantas av den nordliga gråalen. I ån lyckas ibland havsöringen ta sig upp för att leka och vintertid ser man då och då strömstaren längs bäcken.

Kommunikationer: Buss 837 från Jordbro station. Avstigning vid hållplats Västerbommen eller Lerstensvägen.

8. Gullringskärrret – Haninges regnskog

Som en grön oas i jordbrukslandskapet mellan Jordbro och Västerhaninge ligger Haninges egen regnskog – Gullringskärrret. Namnet har det fått efter torpet Gullringen som låg här fram till 1950-talet. Kärrret, som är naturreservat, är idag bevuxet med en nästan urskogsliknande skog. Genom den täta skogen slingar sig en liten bäck, kantad av den manshöga ormbunken strutbräken. Gullringskärrret är mest berömt för sina många sällsynta starrarter och mossor, som trivs här tack vare de kalkförande källorna. Den vackra dunmos-

Kvarnbäcken i Jordbro

Gullringskärrret är Haninges egen regnskog

san är en av många sällsyntheter som växer i stora fluffiga mattor runt källorna. Vackrast är nog området om våren då stora mattor av vitsippor breder ut sig i den täta alskogen. Då fylls också kärret med fågelsång från svarthättor, trädgårdssångare och rödvingetrastar. Under hösten är Gullringskärrret ett fint område för svamplockning och ofta växer mängder av rödgul trumpetsvamp här. I kärrets gamla granskog finns också ovanligt många arter av de märkliga svamparna jordstjärnor.

Strax norr om Gullringskärrret ligger Jordbrogravfältet som till största delen är

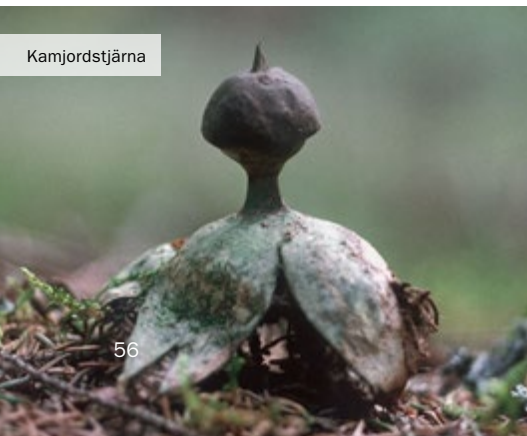
från järnåldern. Gravfältet är ett av länets största med mer än 800 synliga gravar.

Anordningar: En dåligt markerad rundslinga går genom kärret från parkeringen på Gullringsvägen, nära torpet Snörom.

Kommunikationer: Från Västerhaninge station är det ca 500 meters promenad och från Jordbro station 1 km promenad till kärret.

Visste du att?

Jordstjärnor är släkt med röksvampar. Den mogna svampen skjuter upp ur marken och spricker då upp på ett stjärnformigt sätt. Jordstjärnorna är inga matsvampar och de flesta arter är sällsynta. De brukar visa sig i juli-november. Svampgruppen har fått ge namn åt apoteket i Jordbro.

Kamjordstjärna

9. Hanveden – vildmark och svampskogar

Det skogsområde som sträcker sig tvärs över Södertörn från öster till väster kallas sedan gammalt för Hanveden. Här möter du barrskogar med klara skogssjöar, karga hållmarker och fuktiga myrstråk. Det är uppskattade strövmarker med gott om svamp och bär. Trots ett intensivt skogsbruk har området en vildmarksprägel där du kan möta fiskgjuse, tjäder och orre och i sjöarna häckar storlommen. Hanvedenskogen sträcker sig in i både Huddinge och Botkyrka kommun, men i Haninge menar man oftast området mellan Handen och sjön Ådran i Huddinge. Den största sjön Öran har en riktig vildmarkskänsla med steniga stränder och flera små öar. På sjöns västra sida växer en del lövskog och här trivs ovanligare växter som tibast, storrams och

tandrot. Hanveden är också ett viktigt friluftsområde med ett rikt nät av vandringsleder där du kan ströva eller åka skidor vintertid.

Tre områden i vår del av Hanveden har skyddats som naturreservat. Ett av dem är Tornberget. De andra är Skeppnan och Svartsjön. Skälen till skyddet är att områdena är viktiga för friluftslivet, samtidigt som de är livsrum för växter och djur som hotas av skogsbruket.

Visste du att?

Det kusliga bakgrundsljud som ofta används i skräckfilmer är storlommens läte. Förr gjorde man klockfodral av storlommens violetta haklapp.

Storlommen med ungar

Tornbergsmynen

A. Tornberget – reservat på Södertörns topp

Några kilometer nordväst om Tungelsta ligger Tornberget. Det var det första landområde i Haninge och i hela Stockholms län, som steg upp ur havet efter senaste istiden. Idag är det en av Södermanlands högsta punkter, belägen 111 m ö h. Naturen utgörs av flata, mjukt slipade berghällar, bevuxna med knotig tallskog. Alldeles nedanför toppen glimmar den lilla Tornbergssjön, omgiven av en myr med intressant växtlighet. Här finns flera nordliga arter som t ex dvärggranbär och sumpstarr. Nedanför berget finns ett område med runda klapperstenar. Det är rester efter en 9 000 år gammal strand, från den tid då havets vågor nådde ända hit. På Tornbergets topp finns ett utsiktstorn

där du kan njuta av en fantastisk utsikt.

Tornberget ingår i ett naturreservat med samma namn, som sträcker sig österut och gränsar till Paradisets naturreservat i Huddinge. I båda reservaten finns partier med gammelskog där ovanliga svampar, mossor och lavar växer. Är du skarpsynt kan du

Rödstjärten är vanlig i Hanvedens hållmarkstallskogar

Tallticka

Den sällsynta järpen kan du med stor tur träffa på i Hanveden och Hemfosa

hitta brandticka på trädstammarna och grön sköldmossa och vedtrappmossa på de multnande lågorna. Kanske skrämmer du upp en tjäder eller hör orrspel på avstånd? Delar av området är också Natura 2000-område.

B. Skeppnan – våtmarksområde i Hanveden

Skeppnans naturreservat är ett omväxlande våtmarksområde med omgivande skog söder om sjön Öran. Våtmarkerna ingår i Natura 2000 och innehåller mossar, kärr och sumpskogar som är relativt orörda. En del av kärren är riktigt blöta och svåra att ta sig över, men vintertid kan de vara fina områden för längdskidåkning. Runt våtmarkerna finns delvis gammelskogar, där man funnit en del svampar och lavar som visar på höga naturvärden. Den största delen av våtmarkerna består av två tallmossar beväxna med det doftande riset skvattram. Söder om tallmossarna vidtar ett öppet sumpkärr som gett namn åt

området. Skeppnan är också geologiskt intressant, eftersom den visar strandförskjutningen i Stockholmstrakten efter den senaste istiden. Sörmlandsleden mellan Riddartorp och Paradiset går genom reservatets norra del.

C. Svartsjön – sjöar och skogar med hotade arter

Till Svartsjöns naturreservat kommer du genom att vandra Sörmlandsleden. Här finns en mosaik av hållmarker, gammelskogar, myrar och de två sjöarna Svartsjön och Långsjön. Reservatet ingår i ett större Natura 2000-område, som också omfattar delar av Paradiset och Tornbergets naturreservat. Ett antal så kallade signalarter och rödlistade arter har hittats i området, bland annat svamparna tallticka och vintertagging samt grymig blåslav, liten spiklav och nästlav. Dessutom finns orre, tjäder och skalbaggen bronsjon i området.

Spelande orrtuppar

Svartsjön ligger cirka 80 meter över havet och är en av länets äldsta sjöar. Den isolerades från dåvarande Ancyclusjön för drygt nio tusen år sedan. Sörmlandsledens etapp Riddartorp – Paradiset går genom reservatet och vid Långsjön ansluter ledens gren mot Nynäshamn.

Anordningar: Sörmlandsleden går tvärs genom Hanveden mellan Rudan i Handen och Paradiset i Huddinge. Flera anslutande leder finns också och vid några sjöar finn ordnade rast- och grillplatser. Vid Paradiset ligger en raststuga som hålls öppen på helgerna under vår och höst. Vid Öran nära Riddartorp finns en fin badplats och här kan man också parkera.

Kommunikationer: Tornbergets naturreservat (9A) kan nås med buss

848 från Västerhaninge, avstigning vid Västra skolan. Följ väg 257 cirka 2 km västerut till avtagsvägen mot Slåboda, där det finns en reservatsskylt. Efter 500 meter tar du höger igen och efter ytterligare 400 meter når du en rastplats med parkering och information.

Skeppnans naturreservat (9B) kan nås med buss 827 eller 842 från Västerhaninge C till hållplats Däntorpsvägen västra. Härifrån är det drygt 2 km promenad via Riddartorp, där det även finns en parkeringsplats. En annan väg är att ta buss 835 från Västerhaninge C, avstigning vid Håga industriområde och sedan cirka 1 km promenad norrut på grusväg mot bebyggelsen vid Sågen.

Svartsjöns naturreservat (9C) ligger utefter Sörmlandsleden på etappen mellan Riddartorp och Paradiset.

10. Vädersjön – okänd fågelsjö i skogsbygd

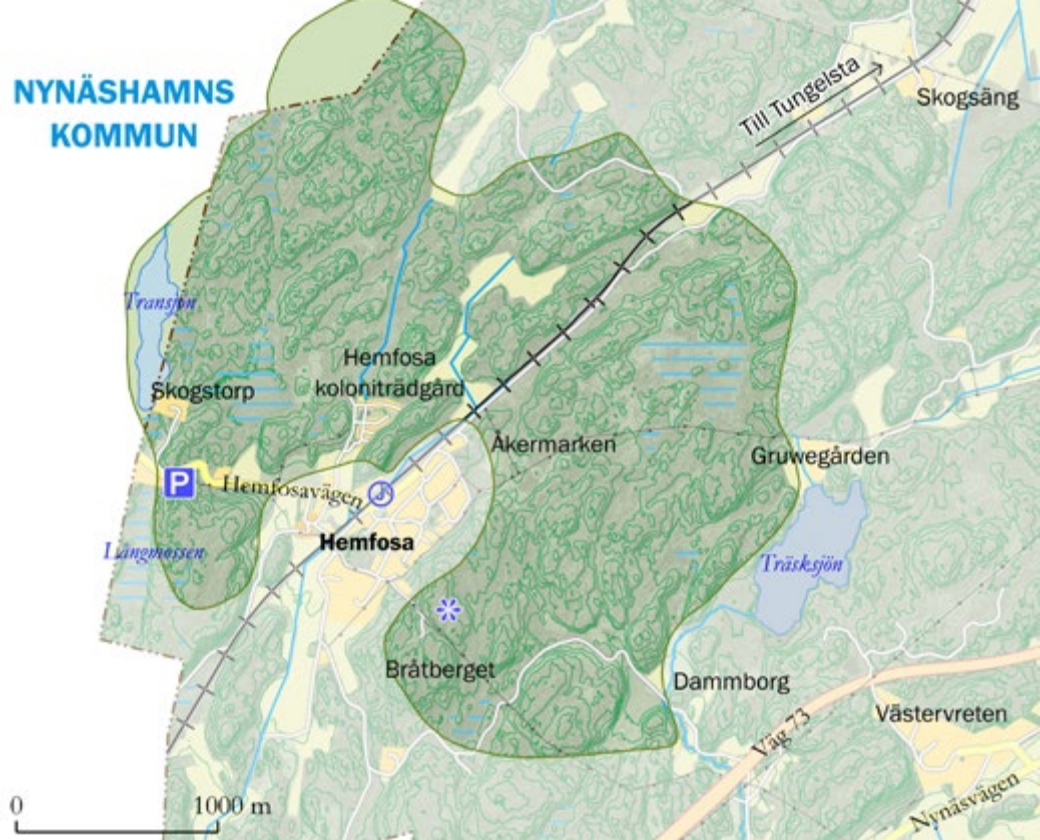
Vädersjön är en liten näringsrik sjö, där sångsvanen, tranan och lärkfalken hör till de bofasta fåglarna. Sjön ligger tre kilometer väster om Tungalsta och är nästan helt omgiven av skog. Den kantas av vassbälten som är populära tillhåll för änder och doppingar som kricka och ibland smådopping och svarthakedopping. I vassarna bygger också den bruna kärrhöken sitt bo.

Från sankmarken i sjöns södra ände hörs om vårarna enkelbeckasinens egendomliga, gnäggande läte. Det blandas med kören från lekande grodor. Under försommarkvällarna ljuder näktergalens kraftfulla sång från sjöns videsnår och i omgivningarna häckar kattuggla och mindre hackspett. Fina utsikter över sjön får man från det hisnande branta Vädersjöberget öster om sjön. Berget stupar nästan lodrät ner i sjön, så det är inte läge att snubbla här. Från en bergknalle vid sjöns norra ände finns en lite tryggare, men också bra utsiktsplats.

Anordningar: Nynäsleden går förbi sjöns norra ände.

Kommunikationer: Buss 848 från Västerhaninge station. Avstigning vid Sofielund i sjöns norra ände. Med bil kan man också nå sjön via Vädersjö gård. Här kan det dock vara problematiskt med parkering. Från gården når man enklast sjöns södra del och det imponerande Vädersjöberget, som ligger i en vild och våldsamt kuperad terräng.

11. Hemfosa – okända skogar med sårbara arter

Området runt sjöarna Träsksjön, Transjön och Vädersjön i hjärtat av Södertörn bjuder på kuperade och vilda skogsmarker, trots att här avverkats en hel del. Genom rikedomerna på myrar, sumpskogar och hållmarker ger naturen ett orört intryck. Här kan du med lite tur stifta bekantskap med fåglar som tjäder, orre, trana, duvhök och lärkfalk. På några ställen finns skogspartier som inte avverkats, där flera rödlistade arter av svampar, mossor och insekter lyckats överleva.

Låter inte namn som grön sköldmossa, kristallticka och bronspraktbagge fantasiiggande? Alla finns de här. Du kan också plocka bär och matsvamp i all ostördhet. I den klara Transjön kan du ta ett svalkande bad.

Anordningar: Nynäsleden går genom västra delen av området. Annars saknas nästan helt stigar. Det finns dock ett rikt nät av skogsbilvägar, men de flesta är avstängda för biltrafik.

Kommunikationer: Pendeltåg mot Nynäshamn. Avstigning vid Hemfosa.

Sumpgranskog i Hemfosaområdet

Visste du att?

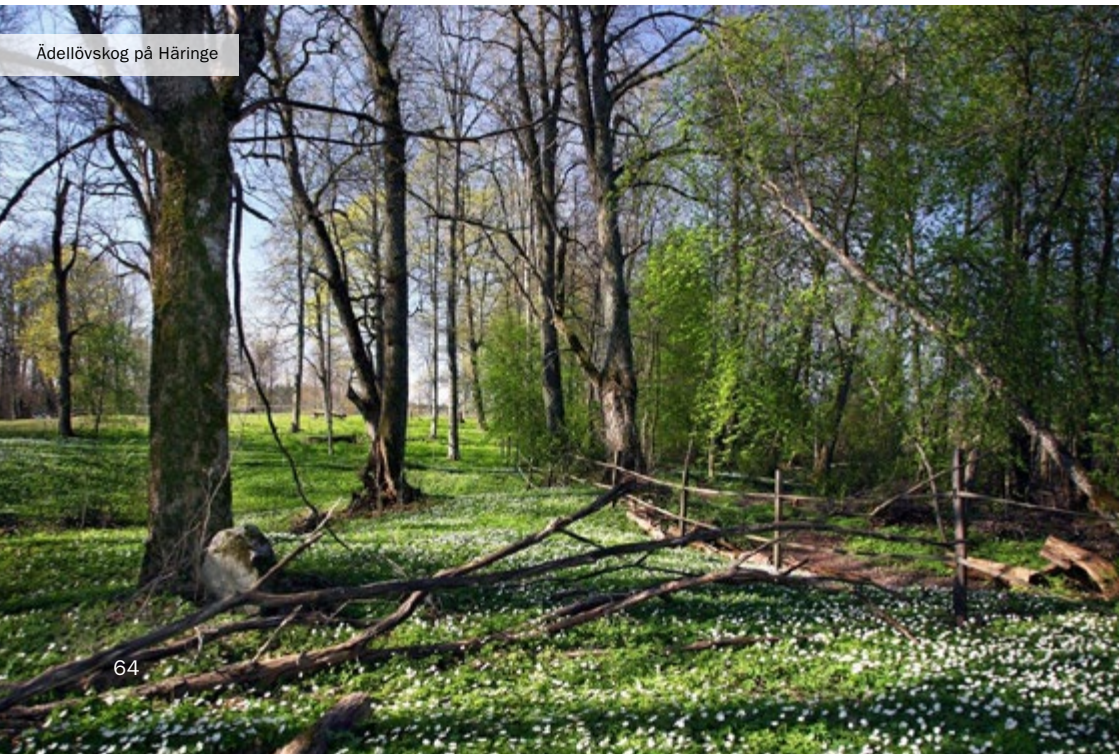
Den röda flugsvampen har fått sitt namn för att man dödat flugor med den. I Finland mosas flugsvampen med socker och läggs på ett fat på trappan, för att man inte ska få in flugor i huset. För människan är den giftiga svampen inte dödlig att förtära även om man blir sjuk – eller berusad – av den. En svampkännare har påstått att man måste äta ca 40 kg av svampen för att dö!

12. Härliga Härke – ett eko från stormaktstiden

Någon mil söder om Västerhaninge skjuter Härkehalvön ut från Södertörns-kusten. Här möter du ett av Södermanlands artrikaste lövskogslandskap. Tillsammans med Hammerstahövön i Nynäshamn är området både naturreservat och Natura 2000-område. Åkrar, betesmarker och havsstränder växlar med höga bergknallar och magnifika ädellövskogar. Ett intressant inslag i Härkings natur är det stora antalet grova ekar som finns kvar från stormaktstidens Sverige. Här trivs kattugglor och fladdermöss. Hela sju arter fladdermöss har observerats i området. De vackraste ekbestånden finns mellan gamla Nynäsvägen och Härke

Ädellövskog på Härke

slott i områdets norra delar. Många av ekarna är fridlysta som naturminnen. I april och maj är ekbackarna som vackrast när mängder av blåsippor, vitsippor och nunneört blommar tillsammans med ovanligare växter som lungört, tandrot och värärt.

Mest känt är området för sin stora rikedom på sällsynta växtarter. I den rika ädellövsogogen vid Byholmen, en kilometer söder om slottet, växer lungört, vildbalsamin, gullpudra och mattor av myskmadra tillsammans med orkidéer som tvåblad, nästrot och sällsynta lundgräs. Runt Bobäcken, som är en avsnörd havsvik på Häringe, är fågellivet rikt. Brun kärrhök, havsörn och fiskgjuse är vanliga syner och vintertid rastar salskrakar i viken utanför. I vassarna hörs ibland skäggesarnas plingande läten och skarvar och skrånande hägrar fiskar ständigt i viken. Det är gott om vilt på Häringe och ofta stöter man på rådjur, hare och grävling. Häringehalvön är också ett fint strövområde. Packa gärna en matsäck, klättra upp på någon av de höga bergknallarna och njut av utsikten över innerskärgården

Häringe har också en spännande historia. I området ligger en fornborg och flera gravfält från järnåldern. Häringe ägdes en tid av Gustav Vasa, men det nuvarande slottet är en sevärdhet från 1657. Det är i privat ägo, men drivs som konferensanläggning och restaurang. Allmänheten har därigenom unika möjligheter att äta och sova i en verkligt historisk miljö. Strax bakom slottet, vid Landfjärdens vatten, ligger

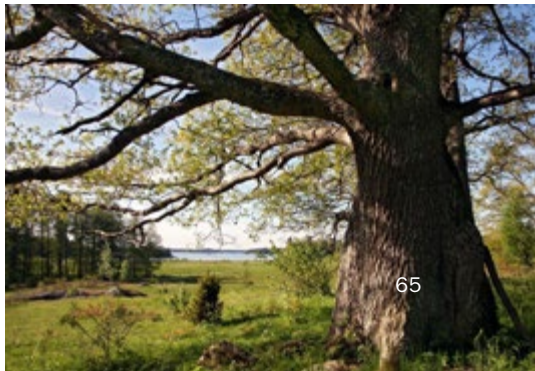
”Sotes borg”. Det är troligen resterna efter en äldre slottsbyggnad.

Anordningar: Ett rikt nät av promenadvägar gör området lättillgängligt. På flera ställen har man ordnat rast- och grillplatser. Parkering och information finns några hundra meter innanför Häringe grindar och vid Häringe slott.

Kommunikationer: Buss 847 eller 849 från Västerhaninge station. Avstigning vid Häringe grindar. Med bil följer man väg 73 mot Nynäshamn. Omkring 7 km söder om Västerhaninge är det skyltat till Häringe vid avfarten mot Tungelsta och Söderby brygga.

Visste du att?

Eken är Sveriges tjockaste träd och Haninges grövsta ekar finns på Häringe. Sveriges grövsta och äldsta ek växer i Småland och är 13 meter i omkrets och 1000 år gammal. Ekbestånden runt storgodsens är minnen av 1600-talets ekskogar. De odlades genom påbud av kungen för att användas till flottans fartyg. Det lär ha gått åt 2000 ekar för att bygga ett skepp av regalskeppet Wasas storlek.

13. Vitsåravinen – porlande bäck i sevärd urskog

Nära sitt utlopp vid Berga har Vitsån bildat en mycket vacker bäckravín, där en nästan urskogsartad granskog växer. Här finns mängder av död ved, där sällsynta skalbaggar hittats. Ravinen är ett av de få urskogsartade områden som finns kvar i kommunen. Vintertid brukar strömstaren hålla till vid bäcken och under sommaren dansar vackra blå jungfrusländor över vattnet. I bäckens klara vatten söker sig havsöringen upp för att leka.

Kommunikationer: Buss 846 från Västerhaninge. Avstigning vid Berga bro.

Vitsåravinen

14. Gålö – skärgård, friluftsliv och vacker natur

Gålö är ett av Stockholmstraktens mest populära rekreationsområden. Den stora halvön erbjuder bad, fiske, bär- och svampplockning och enastående naturupplevelser. Här möter du ett omväxlande landskap med odlade marker, strandängar, leende ekbackar, stora skogar, hisnande utsikter och härliga badstränder. Du kan ströva längs de många vandringslederna, campa eller hyra en stuga och äta gott på någon av de sommaröppna restaurangerna. Stora delar av Gålö är naturreservat. Här är tips på några särskilt fina områden.

A. Stegsholm

På norra Gålö ligger Stegsholm, som är ett av Haninges Natura 2000-områden. Med sina avsnörda havsvikar, betade strandängar och sitt vackra eklandskap är det ett av kommunens mest natursköna områden. I april och maj lyser mattor av vitsippor i lundarna och konvaljedoftan är bedövande. Kanske ingen annanstans i kommunen växer så mycket Adam och Eva och gullvivor som på Stegsholm. På strandängarna spirar majvivor, sumpgentiana och orkidén ängsnycklar. Det omväxlande kulturlandskapet på Stegsholm är också oerhört vilt- och fågelrikt. Näktergal, rosenfink och stenknäck är några av de fågelarter som trivs i det buskrika landskapet. Runt Lännäckersviken ses ofta fiskgjuse, havsörn och brun kärrhök och vår och höst rastar stora

Odlingslandskapet på Stegsholm hör till kommunens finaste naturområden

Majviva

mängder sjöfågel här. Då är chanserna stora att få se sångsvanar och den vackra salskraken från de lappländska skogstjärnarna. Det unika eklandskapet är också livsmiljö för många hotade insekter, svampar och lavar.

Anordningar: Från parkeringen vid Stegsholms gård utgår en vandringsled som leder runt i området.

Kommunikationer: Buss 839 från Handen. Avstigning vid Valsta, Ekbacken eller Gålövågen. Man kan också ta buss 845 från Västerhaninge station. Avstigning vid Stegsholm.

B. Jättegrytorna vid Sjövik

Längs vägen mot Skälåker har inlandsisens arbete satt sina spår i form av sju stycken vackert utsvarvade jättegrytor i berget. Grytorna ligger bara 15 meter väster om landsvägen och 50 meter söder om väggkorsningen mot Askvik. Håll utkik efter en skylt! Den största grytan är 1,3 m i diameter och 1,5 m djup. De andra grytorna är betydligt mindre.

Kommunikationer: Buss 845 från Västerhaninge station. Avstigning vid Nor.

C. Skälåker och Havtornsudd

Vid Skälåker på sydöstra Gålö ligger ett av kommunens bästa havsbad med långgrunda sandstränder och härliga klippor. Härifrån utgår flera vandringsleder och en av dem leder ut på den långsmala Havtornsudd. På udden växer en knotig, vacker hällmarkstallskog, perfekt att ströva i. På flera ställen möter du fina badklippor och storslagna vyer ut mot Mysingen. Vår och höst passerar sjöfågelsträcket förbi och vid islossningen brukar stora skaror ejder och alfågel samlas utanför Havtornsudd. Från klipporna har du goda möjligheter att fiska sik, strömming och havsöring. Nästan längst ut på udden

ligger ett idylliskt gammalt torp. I ekdungarna runt torpet växer kungsängsiljor och buskstjärnblommor, som från början är inplanterade, men nu trivs bra här som förvildade.

Anordningar: Vid Gålö havsbad finns stuguthyrning, camping, gästhamn, restaurang, kiosk, minigolf och grillplatser. Härifrån utgår också flera vandringsleder på sydöstra Gålö.

Kommunikationer: Buss 845 från Västerhaninge station till Skälåker.

D. Gålö Fornstig

På södra Gålö kan du uppleva skärgårdens historia längs en 3,8 kilometer lång vandringsled. Fornstigen, som börjar vid Morarna, tar dig 10 000 år tillbaka i tiden då de första säljägarna nådde trakten. Stigen går genom ett vackert och kuperat landskap med havsstränder, djupa dalgångar och vidsträckt utsikt. Åtta skyltar berättar om säljägarnas lägerplatser, fornborgen från bronsåldern och spännande händelser i Gålöbornas historia.

Anordningar: Parkering med informationsskyltar finns längs vägen mot Skälåker, strax före Morarnas gård.

Kommunikationer: Buss 845 från Västerhaninge station mot Skälåker och Gålö havsbad. Avstigning vid Morarna.

15. Björnö – urskog och sällsynta växter

Björnö är förenad med Gålö genom några små broar. På öns sydöstra del ligger ett litet område med urskogsliknande gammelskog i en sluttning, omgivet av sommarstugor. Skogen är som en naturens egen trädgård med en stor rikedom på örter. Hit ska du gå från mitten av maj och några veckor framåt. Längs en stig vandrar du genom en pelarlik granskog där alla lundens vårblommor lyser i en symfoni

av blått och violett. Det är vårärt, lungört, tandrot och underviol som passar på att blomma och sätta frukt innan lövtaket sluter sig. I den branta sluttningen kan du också hitta myskmadran i haselbestånden under de höga granarna. Har du tur finner du också den ovanliga storramsens, som kan bli meterhög. Ner mot stranden växer en alskog där marken lyser vit av blommande ramslök i slutet av maj. I de gamla kullfallna granarna lever svartbaggen, en av flera sällsynta skalbaggsarter i området.

Kommunikationer: Buss 845 från Västerhaninge station till Björnövägen. Härifrån får du gå ca 2 km längs Björnövägen till den slutar. Du kan också ta buss 839 från Handen och gå av vid Gålöaffären. Härifrån får du gå några hundra meter på Gålövägen innan du tar in på vägen till Björnö. Kommer du med bil så får du parkera vid ladan före den första bron. Därefter får man promenera över Björnö, eftersom Björnövägen är avstängd för allmän biltrafik.

Blommande ramslök på Björnö

16. Sandemar – ett eldorado för växter och djur

Med sitt omväxlande landskap hör Sandemar till de verkliga pärlorna i Haninges natur. Det är en halvö med åkrar, hagar, betade strandängar, frodiga lövskogar, höga bergknallar och inbjudande havsstränder. Här är en rikedom på växter och djur som på få ställen.

Sandemar hör till länets främsta fågellokaler och ca 250 fågelarter har setts här. Om våren sjunger näktergalen från nästan varje buske och från lövsnåren hörs rosenfinkens karakteristiska drill. De sällsynta skägmesarnas ”plingande” läten klingar ibland inifrån

vassbältena. Under försommarkvällarna är möjligheterna stora att höra sällsynta nattsångare som kärrensångare, flodsångare och busksångare. Då kan också många andra rariteter dyka upp som biätare, vaktel och sommargylling. I Sandemar ses ofta havsörnen jaga och vår och höst rastar mängder av sjöfågel i vikarna. Då är den vackra salskraken en säker gäst i Svärdsnäsviken. På de vidsträckta strandängarna betar grågäss och vitkindade gäss. Många vadarfåglar rastar också här under flyttningen. Från ett fågeltorn i skogsbrynet kan du spana in alla strandängens fåglar.

Rödbenan är vanlig på Sandemars strandängar

Var lite extra uppmärksam i maj – då kan du ha turen att få uppleva brusharnas spel på strandängens tuvor. Sandemar är också viltrikt och ett möte med älg, rådjur, hare eller grävling är inget ovanligt. Till och med bävern har invandrat hit. Från klipporna på Höggarnshalvön, sydväst om slottet, har du möjlighet att fiska en av Haninges mest exklusiva fiskar – havsöringen.

Sandemar är också en växtlokal av högsta rang. Om våren prunkar tusentals gullvivor, Adam och Eva och majvivor i ängar och kärr. I slutet av maj blommar också kungsängsliljor i massor på fuktängarna. På strandängarna växer den märkliga glasörten på en av sina få växtplatser i länet. I den täta ädellövskogen nedanför Höggarnsbergets västra brant växer en märklig samling sällsynta lundgräs, där skogskornet är den största sällsynheten. Här står också den meterhöga hässleklockan och den rara

månviolen, som troligen är inplanterad.

Det mest särpräglade området är de fem kalkrika orkidékärr som ligger öster om Sandemars slott. Här lyser mängder av majvivor i början av juni och röda ängsnycklar runt midsommar. Men du hittar också andra orkidéer som tvåblad, skogsnycklar, kärknipprot och tusentals av den mycket sällsynta gulyxnen. Kärren är mycket känsliga för tramp, så man bör vara mycket varsam när man besöker området.

Sandemars slott är en av landets bäst bevarade byggnader från barocktiden. Slottet är från slutet av 1600-talet och omges av en unik barockträdgård. Inne i slottet finns också en stor samling Ehrenstrahlmålningar. Det är i privat ägo och inte tillgängligt för allmänheten. Sandemar är naturreservat och delar av strandängarna är fågelskyddsområde med tillträdesförbud under fåglarnas häckningstid.

Under fåglarnas häckningstid får man bara gå över strandängarna längs en markerad stig

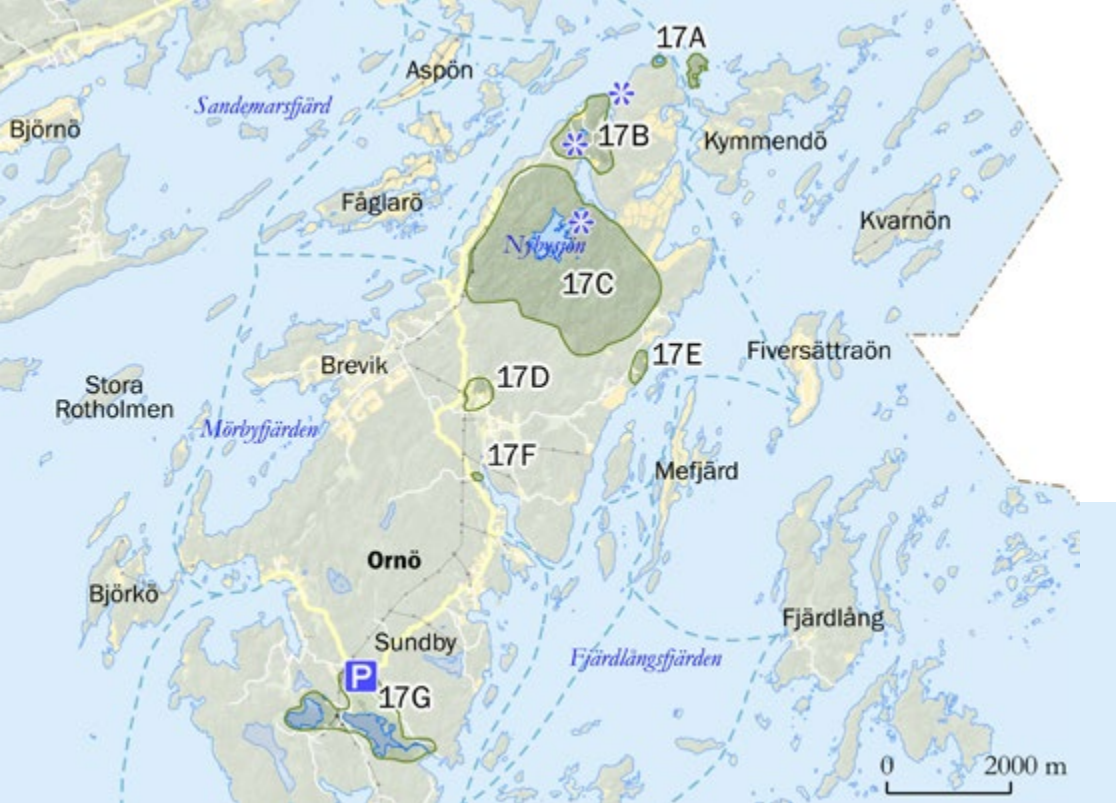
Anordningar: Vid Svärdsnäsvikens busshållplats, ca 1 km före slottet, finns parkering och informationstavla. En tydlig stig leder ner till strandängarna och fågeltornet. Vill du besöka orkidékärren stiger du av vid Sandemars hållplats och fortsätter längs Dalarövägen förbi slottet till det nedlagda grustaget. Här kan du ta dig ner till kärren via småvägar. Någon skyltning finns inte till kärren.

Kommunikationer: Buss 839 från Handen mot Dalarö. Avstigning vid Svärdsnäsviken eller Sandemar.

Visste du att?

Kungsängsliljan är ingen svensk växt. Den härstammar från Östra Asiens fuktängar och infördes till Kungsängen utanför Uppsala på 1700-talet. Den blev snabbt populär i herrgårdarnas parker och i Sandemar har den säkert spritt sig från slottsparken.

17. Ornö – den hemlighetsfulla ön

Södra skärgårdens största ö är 15 km lång och som mest 5 km bred. På Ornö finns en hel del fritidsbebyggelse, men också stora områden med strövvänlig och intressant natur. Här finns allt från klara insjöar till leende ädellövskogar och rena vildmarker som är okända för de flesta. Ornö täcks till stor del av barrskogar som gömmer ett tiotal insjöar. Här häckar fågelarter som fiskguse, duvhök, nattskärra och storlom. På de vidsträckt hällmarkerna sjunger dubbeltrast och trädlärka. Ön är också tack vare sin kalkhaltiga berggrund

mycket rik på fjärilar och växter. Totalt har omkring 700 arter av blomväxter hittats på ön, varav 22 arter orkidéer.

Ornöns historia är också intressant och ön nämns tidigt i olika skrifter. På senare år har man hittat gravfält och boplatser från brons- och järnåldern som visar att ön varit bebodd i flera tusen år. Många uppgifter om öns torp visar att ön haft en rätt stor befolkning från 1500-talet och framåt. Flera av dessa torp finns kvar än idag som Kråkmora, Hässelmara, Svinåker och Varnö. På ön har också funnits ett järnbruk

Betade hagmarker vid Västergården

och fram till 1960-talet bröts fältspat på ön. Historiskt intressanta är också det Rosirska gravkoret nära kyrkan och Sundby gård på södra Ornö. Södra delen av Ornö ingår i Sundby naturreservat.

Anordningar: Sommartid finns krog och liten butik vid kyrkan. Det går också att hyra stuga och boka Bed & Breakfast genom Ornö turistbyrå. På ön finns flera olika vandringsleder. I övrigt saknas markerade leder och antalet stigar i skogen är litet. Norra Ornö har ett nät av skogsvägar mellan Skinnardal och Ornöboda.

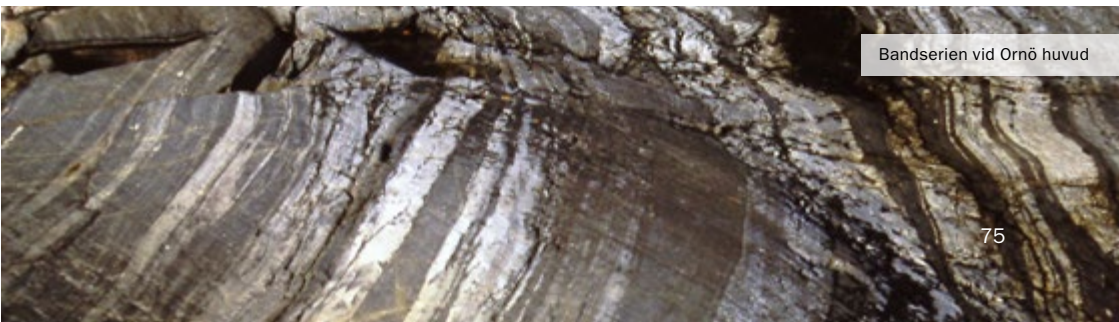
Kommunikationer: Ornö bilfärja mellan Dalarö och Hässelmara eller Vaxholmsbåt från Dalarö till Ornöboda, Kyrkviken, Lättinge eller Hässelmara. På ön finns också en busslinje (889)

som ansluter till vissa båtturer (se Waxholmsbolagets tidtabell).

Här beskrivs några av öns mest sevärda naturområden.

A. Ornö huvud – spår av gamla vulkaner

På Ornös norra spets kan du vandra över märkligt bandade och vackert slipade berghällar. Ljusa band växlar med de mörka som är rester av vulkaniska lavar. Denna sk bandserie har gjort öns geologi berömd, och man kan se den på flera ställen efter öns västra kust. Men det är vid Ornö huvud och på Huvudholmen strax utanför som bandningen är bäst utbildad. De märkliga banden är troligen 1 500 miljoner år gamla. Ornö huvud är skyddat som naturminne.

Bandserien vid Ornö huvud

Orkidén nästrot saknar klorofyll

B. Svinaåkerområdet – paradiset för växter

Området mellan Hemträsk och det lilla Brakträsk på norra Ornö är ett eldorado för den som är intresserad av växter. Här finns ett stort antal sällsynta arter av mossor, ormbunkar och blomväxter. De branta bergen består till stor del av vittrad urkalksten där sällsyntheter som fjällhüllebråken, murruta, alvararv, färgmåra och Sankt Persnycklar växer. Många av kalkstenshällarna är som färgsprakande klippträdgårdar med en brokig flora av örter. Hällarna täcks bitvis med mossor som kalkkrusmossa och kalkrosmossa och på högsommaren

vajar det sirliga gräset grusslok överallt på bergen. I sänkor breder frodiga ängsmarker och yppig ädellövskog ut sig. Bland de många arterna som gömmer sig i lövlundarna är tandrot, myskmadra, underviol, orkidéerna tvåblad, nästrot och den sällsynta svärdsysslan. I området finns också den sällsynta hasselsnoken. Tyvärr har en väg förstört en del av de finaste ädellövpartierna.

Från Skinnardal leder en skogsväg till området. Det kan också nås från Ornöboda och Söderviken, dit man kommer med Waxholmsbåt. Vid Svinaåker ligger en gård, så tänk på att ta hänsyn och inte störa de boende.

I Nybysjöområdet kan du hitta fina lingonmarker

Nattskärran är en mästare på att gömma sig

C. Nybysjöområdet – Ornös vildmark

Från Skinnardal leder en liten skogsstig österut till den vackra Nybysjön som är helt omgiven av barrskog. Hit kan du också komma från Ornöboda och Söderviken i nordost. Området ger ett kargt och vilt intryck jämfört med det frodiga Svinåkerområdet. Det hör också till de mest orörda områdena på hela Ornö. Runt sjön finns vidsträckta skogar att ströva i och i sjön ka du ta dig ett härligt bad eller spana efter bäver. Skogarna är också utmärkta bär- och svampmarker. Området runt Nybysjön har en märklig prägel av vildmark för att vara i Stockholms skärgård. Naturen är kraftigt kuperad, där högvuxen granskog och ett myller av kärr fyller ut sänkor. Har du ögonen på skaft kan du upptäcka den sällsynta rosetticken här. På bergen växer åldriga tallskogar i vita lavmattor. På någon av sjöns öar häckar storlommen och fiskgjusen har byggt sitt bo i någon reslig fura. I sommar- nätterna hörs nattskärrans spinnande från hållmarkerna.

Visste du att?

Nattskärran är en mytomspunnen fågel som många har hört, men få sett. Dess knarrande eller spinnande läte kan höras långt i sommar- nätterna. Den har i folkmun fått många namn som spånkärning och spinnrock. Förr låste man in korna på nätterna när nattskärran hördes. Man trodde nämligen att korna genom trolldom blev tjuvmjöl- kade om nätterna.

Nattviol är en av många orkidéer som växer på Ornö

Den orkidérika Lustehagen vid Åvassa

D. Västergården – paradiset för blommor och fjärilar

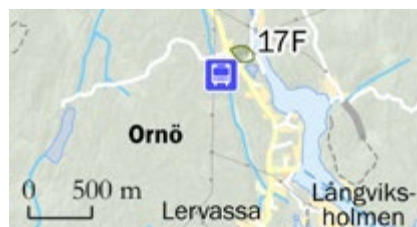
Norr om Västergården, nära öns huvudväg ligger några av Ornös vackraste ängsmarker, som tyvärr delvis håller på att växa igen. Genom att ängarna vilar på kalkberggrund är floran mycket rik här. I de torra ängsbackarna växer orkidéer som Adam och Eva, tvåblad, nattviol och brudsporre. Området är också ett fint tillhåll för ovanliga dagfjärilar som apollofjäril och hagtornsfjäril.

E. Lustehagen vid Åvassa – orkidéer i mängd

Från Västergården leder en smal grusväg till Ornös östra sida och det botaniskt högintressanta området vid Åvassa. Vägen är delvis avstängd för allmän biltrafik, men det går utmärkt att cykla eller promenera på den.

Lustehagen är ett område med betesmarker och kärr mellan Nedre och Övre Åvassa. Här växer en kalkpåverkad flora med hela nio orkidéarter. Området hör till kommunens rikaste växtlokaler. I juni och juli blommar här majvivor, tätört, fältgentiana,

ängsnycklar, grönkulla, brudsporre och kärknipprot. I kärrpartierna växer också flera sällsynta starr- och mossarter. Tyvärr håller delar av området på att växa igen. Så skynda dig hit och njut av floran innan det är för sent.

F. Lugnets fältspatsgruva – ett avbrutet brott

Alldeles intill huvudvägen ca 600 meter norr om Ornö kyrka ligger det vattenfyllda dagbrottet efter Lugnets fältspatsgruva. Ornös ljusa fältspat ansågs ha mycket hög kvalitet och brytningen för porslinstillverkning pågick ända in på 1960-talet. Gruvan är skyltad från vägen. Norr om Skinnardal, på Ornös nordvästra sida, ligger ännu ett stort nedlagt fältspatsbrott.

Ruinen vid Sundbymaren

G. Sundbymaren – skärgårdens paradis

Området runt Sundbymaren och godset *Sundby* på södra Ornö är en av skärgårdens vackraste platser. Finns det ett paradis, ser det nog ut som Sundby. Den gamla Karolinergården från 1720 bebos idag av familjen Stenbock. De rödmålade träbyggnaderna vilar i ett välbevarat kulturlandskap, där fåren går och betar bland mängder av gullvivor och Adam och Eva. Här fladdrar sällsynta fjärilar omkring under varma sommardagar. På andra sidan den avsnörda havsviken ligger den mäktiga ruinen av det gamla Sundby, som brändes ner vid rysshärjningarna år 1719. Vid Sundbymaren syns ofta fiskgjuse, häger och havsörn och har man tur kan man få se världens största tärna, skräntärnan, fiska i maren. Vid Sundbymarens utlopp ligger naturminnet Mane äng. Det är en gammal löväng med väldiga ekar och en slösande rik

växtlighet. Här blommar mängder av Adam och Eva, tvåblad och nattvioler i maj-juni. På de gamla ekarna växer sällsynta lavar och med en lupp kan du kanske upptäcka den gula dropplaven. Besök gärna Stunträsk som är länets djupaste sjö efter Mälaren. Den lilla skogssjön är hela 40 meter djup och här kan du få syn på storlommen. Däremot lär du inte kunna se skorven som är en kvarleva från istiden. Det är ett kräftdjur som lever djupt nere i sjöns kalla vatten. Skorven finns i vanliga fall på stora djup i Östersjön, men i Stunträsk har den blivit kvar och överlevt sedan sjön avsnördes från havet för 2000 år sedan.

Delar av området ingår i Sundby naturreservat. Observera att vägarna i reservatet är avstängda för allmän motortrafik. Besök kan ske till fots eller med cykel. Parkeringsplats med information finns hundra meter från gården.

Ishavsgråsuggan eller skorven finns i Stunträsk

18. Kymmendö – Strindbergs Hemsö

Utanför norra Ornö ligger Kymmendö – förebilden till Strindbergs Hemsö. Ön har en omväxlande skärgårdsnatur med barrskogar, leende ängsmarker, lövskogar och strandängar. Bitvis är floran rik genom kalkpåverkan och på

strandängarna kan man hitta arter som majviva, kärrvial och smultronklöver. På öns mellersta delar kan du vandra i ljusa, lundartade partier bevuxna med ek och hassel. Den specialintresserade kan här spana in rödlistade små spiklavar på ekstammarna.

Besöker du Kymmendö, kan du med lite tur kanske hitta den sjöbod, som påstås ha varit Strindbergs skrivarlya. Kymmendö hör till de allt färre öar i Stockholms skärgård som fortfarande har permanentboende och odlingsmarkerna hålls öppna bl.a genom häst- och färbete. När du besöker ön var noga med att visa hänsyn till betande djur och glöm inte stänga grindar till hagarna.

Anordningar: På ön finns restaurang, sjöbutik, båtvarv och en gästhamn.

Kommunikationer: Waxholmsbåt eller taxibåt från Dalarö.

Gården på Kymmendö

19. Fjärdlång – vacker skärgårdsnatur och fina bad

Fjärdlång är en av Haninges större öar, belägen öster om Ornö. Det är en omväxlande ö med röda stugor, leende ängar, skyddade havsvikar och kuperade skogsmarker. Här finner du alla skärgårdens typiska växter och djur. Lite varstans i skogen växer den fridlysta idegranen. Ön är ett idealiskt utflyktsmål för hela familjen. På flera

håll erbjuder den kuperade ön härliga badmöjligheter på solvarma klippor och fina utsikter över skärgården. Gör en vandring till Tysta Klint på norra delen av ön. Härifrån kan du njuta av en milsvid utsikt över stora delar av Stockholms södra skärgård.

På Fjärdlång kan du fiska, hyra roddbåt, kajak eller bara koppla av i den rogivande naturen. När det är säsong kan du plocka bär och svamp. Du kan också bo på vandrarhemmet i den ”Thielska villan”. Den lät finansmannen Ernest Thiel bygga när han köpte ön i början av 1900-talet. Kommer du hit med egen båt har Fjärdlång gästhamn och några av skärgårdens bästa naturhamnar. Fjärdlång är naturreservat tillsammans med ett antal omkringliggande öar med ett rikt fågelliv.

Anordningar: Här finns vandrarhem, bådhamn, uthyrningsstugor, campingplats och kiosk. Du kan också hyra roddbåt här. På ön finns också ett nät av vandringsleder.

Kommunikationer: Waxholmsbåt eller taxibåt från Dalarö.

Vid Fjärdlång kan du paddla kajak

Idegranen är vanlig på Fjärdlång

20. Huvudskär – utposten mot havet

Längst ut i havsbandet ligger naturreservatet Huvudskär med sina 200 öar, kobbar och skär. Här möter du en storslagen skärgård med underbara naturhamnar och fina möjligheter till bad och fiske.

På kobbarna runt de större öarna ligger ibland gråsälar och lapar sol. Största delen av övärlden är naturreservat med ett rikt fågelliv. Ejder, svärta, labb, tobisgrissla och tordmule hör till de bofasta arterna och ofta jagar havsörnen härute. Huvudskär är en av Stockholms bästa platser, om man vill uppleva flyttfågelsträcken vår och höst.

Växtligheten är ganska sparsam på de slipade gnejsöarna och består mest av en låg buskvegetation. Men i skrevorna lyser färgklickar av gräslök, vänderot, fetknopp, hönsbär och fackelblomster.

Huvudön Ålandsskär, som är ett eget naturreservat, har en intressant historia som fiskehamn. Härute stiftades Sveriges första hamnstadga år 1450. Ön har också varit tull- och lotsplats.

Anordningar: På Ålandsskär finns vandrarhem och lägenheter att hyra. Upplysningar på Skärgårdsstiftelsens hemsida.

Kommunikationer: Buss 839 från Handen till Dalarö. Härifrån går Waxholmsbåt till Huvudskär under juni–september. Under lågsäsong trafikerar taxibåt ön.

Visste du att?

I mitten av 1800-talet inrättades tull- och lotsstation på Ålandsskär och en fyr byggdes. Som mest fanns då 100 personer bofasta på ön och här fanns både post och skola.

Fiskebodas på Ålandsskär, Huvudskär

21. Muskö – den mörka ön

Muskö är en typisk Södertörnsö, till största delen barrskogsklädd, med många branta berg och dramatiska stup. På flera håll öppnar sig storslagna utsikter över den omgivande skärgården. Namnet Muskö lär betyda ”den mörka ön”. Den är i stor utsträckning påverkad av fritids- och permanentbebyggelse, medan andra områden är militärt avspärrade. På de marker som återstår att ströva i bedrivs ett intensivt skogsbruk. Vad är det då som kan locka en besökare till Muskö? Jo, det finns smultronställen på ön. De centrala och södra delarna utgörs av öppna odlingsmarker och vackra lövbryn med en rik växtlighet. På ön ligger också de båda

historiskt intressanta säterierna Arbottna och Ludvigsberg. Det sistnämnda såg självaste Bellman som gäst vid ett flertal tillfällen. På ön har även funnits saltsjuderi och en masugn. I våra dagar är ön bl.a känd för den 3 km långa tunneln till fastlandet och svenska flottans örlogsbas, som numera är nedlagd. Två av öns mest natursköna och strövvänliga områden är Arbottna och Björkholmen-Grytholmen.

A. Arbottna – leende ängsmarker

Ett av Muskös mest natursköna områden är Arbottna på öns södra del. De öppna, betade ängsmarkerna kring det 200 år gamla säteriet är strövvänliga och lättframkomliga. Här kan du njuta av Adam och Eva om våren och studera fågellivet i det lilla viltvattnet nedanför säteriet. Här häckar svarthakedopping och flera arter änder. Från buskar och snår hörs rosenfinkens och näktergalens sång och i vårnätterna ropar kattugglor och ibland hornuggla. På strandängarna ut mot Färfjärden växer smultronklöver och i lundar och skogsbrynen lungört, underviol, vildbalsamin och hässle-klocka. Över blomsterängarnas gulmåror och blåklockor svärmar olika arter

Den allmänna bastardsvärmararen innehåller giftet vätecyanid som försvar mot fiender

av bastardsvärmare och andra ovanliga fjärilar. Området är också fina svampmarker på hösten. Arbottnas natur är så speciell att delar av den är klassad som Natura 2000-område.

Kommunikationer: Pendeltåg till Ösmo station och därifrån buss 849 till Muskö. Avstigning vid Korsvägen eller Muskö kyrka. Därefter är det ca 3 km promenad på landsväg söderut till Arbottna säteri. Härifrån leder en körväg ut i området. Kommer man med bil kan det vara svårt att hitta parkering.

Visste du att?

Gulmåran kallas ibland för "Jungfru Marie sänghalm". Den blommar vid vägkanter och i torra ängar i juli-augusti. Växten har en mycket starkt aromatisk doft och den ströddes förr på dansgolvet för att det skulle lukta gott. Då man ansåg att karlarna blev våldsamma och kvinnorna lösaktiga av doften, förbjöds på 1700-talet gulmåran i samband med danstillställningar.

Maren på södra Muskö

Friluftsmuseet på Grytholmen

B. Björkholmen-Grytholmen – Muskös eget friluftsområde

Strax sydost om Muskö kyrka ligger ett av Haninge kommuns fritidsområden. Det är natursköna marker med gott om svamp och stort inslag av hassel och andra lövträd. På den inre delen, Björkholmen, ligger en campingplats. Härifrån leder en liten väg ut på Grytholmen, en halvö som sticker ut i Fårjärden. Här ligger Grytholmens friluftsmuseum som sköts av Muskö hembygdsförening. Gården Grytholmen vilar vackert på en ängssluttning med utblick över en skyddad havsvik. Torpets byggnader har kompletterats med hus som flyttats hit från andra håll på ön. Naturen på Gryt-

holmen är spännande med ansamlingar av väldiga block som bildat små grottor. I Fårjärden utanför Grytholmen brukar stora mängder sjöfåglar samlas under höst och vinter.

Anordningar: Bad, husvagnscamping, en skyddad naturhamn, friluftsmuseum med kafé sommartid, strövstigar och eldstäder. Parkeringsplats finns vid Björkholmen.

Kommunikationer: Pendeltåg till Ösmo station och därifrån buss 849 till Muskö. Avstigning vid Korsvägen eller Muskö kyrka. Därefter ca 2 km promenad på landsväg till Muskö skola. Här finns skyltar till Björkholmen-Grytholmen.

22. Utö – ön som har det mesta

Längst ut i havsbandet ligger Utö, en av skärgårdens mest spännande öar. Här finns både vacker natur, en särpräglad flora, ett rikt fågelliv och en mycket speciell geologi. Öns berggrund är unik och ovanligt lite omvandlad, för att vara 2 miljarder år gammal. Välkänd är också gruvbyn och järngruvorna med anor från medeltiden. Här ligger också världshuset, kvarnen och Lurgatan med sina arbetarbostäder. Stora delar av Utö består av kalkberggrund och nästan överallt är växtligheten rik. På ön har hittats hela 18 orkidéarter, däribland den ståtliga svärdsysslan.

Utö är som två olika öar. Den norra delen är naturreservat och här är det ett sjudande folkliv, inte minst sommartid. Södra Utö är militärt skjutfält, där naturen fått sköta sig själv på många ställen. Här träffar man mer sällan på människor, men naturen är desto mer spännande. Öns båda delar beskrivs var för sig.

Anordningar: Vid Gruvbryggan ligger en stor båthamn, affär, restaurang och världshus. Här finns också bageri, uthyrningsstugor, vandrarhem, campingplats och badplats. Ett rikt nät av småvägar gör ön lättåtkomlig. Cyklar finns att hyra vid Gruvbryggan. På norra Utö kan du också ströva längs fina och välmarkerade stigar. Vid Spränga finns en kiosk som är sommaröppen.

Vägbeskrivning: Buss 846 från Västerhaninge station till Årsta brygga och därefter Waxholmsbåt eller taxibåt till Gruvbryggan eller Spränga. Från Dalarö trafikeras också Utö med Waxholmsbåt. Dit kommer man med buss 839 från Handen.

Svärdsysslan växer bl.a på Utö och Ornö

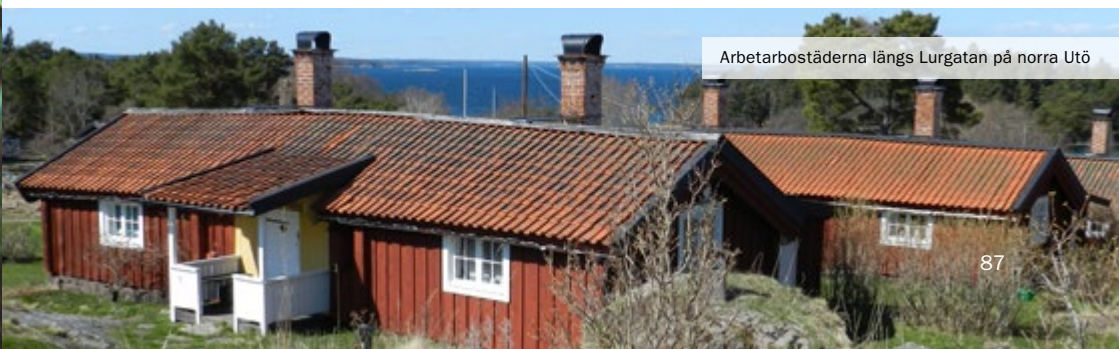

A. Norra Utö

Om man är intresserad av geologi ska man besöka norra Utö. Här gapar de vattenfyllda gruvhålen som svarta ögon mot besökaren. Djupast är Nyköpingsgruvan, hela 215 meter djup. I gruvornas varphögar kan du hitta sällsynta mineral och det var här grundämnet litium upptäcktes första gången. Nära gruvorna ligger den gamla 1700-talskvarnen på ett högt berg, väl synlig från alla håll. Häruppfifrån är utsikten enastående över skärgården. Vid Rävstavig, på öns utsida, är berghällarna vackert slipade av havets vågor. Det är en fascinerande plats som bara måste ses! Växtligheten domineras av

gammal tallskog, men här och där som t.ex i Tremaskogen hamnar du i riktiga sumpskogar där skogsbingeln växer i stora mattor.

Utös berggrund har en stark påverkan på växtligheten och där det finns kalkstråk är artrikedomen stor. I skogarna växer nästrot, tvåblad och grönkulla och i hällarnas brokiga flora av fetknopp och gräslök kan du hitta den sällsynta stenkrassen. Några av Utös finaste kalkberg ligger vid Kroka på öns nordligaste spets. Här har experterna hittat flera sällsynta arter av stjälkroksvampar. Kroka är också en bra plats där du kan spana på sjöfågelsträcket under vår och höst.

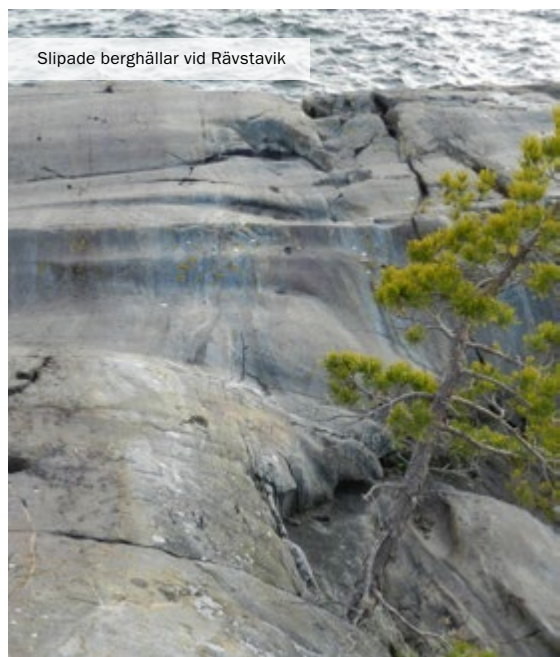
Arbetarbostäderna längs Lurgatan på norra Utö

B. Södra Utö

Den största delen av södra Utö har varit militärt skjutfält sedan 1940-talet. Det är ett av Haninges mest artrika naturområden, paradoxalt nog delvis tack vare skjutfältet. Här har många fågelarter funnit en fristad och här hittar man sällsynta växter och insekter som idag är försvunna från stora delar av kommunen. Om inte staten köpt området för militära ändamål, hade sannolikt markerna varit exploaterade med sommarstugor och andra fritidsanläggningar. Landskapet på södra Utö har en öppen karaktär, tack vare de militära aktiviteterna. Här växlar stora fält med barrskogsklädda berg, örtrik ädellövskog och härliga sandstränder. Stora ängsmarker finns runt

Edesnäs gård, men också ute på själva skjutfältet. Annars består skjutfältet till stor del av igenväxta betesmarker och

Vid Hamnudden på Utö skjutfält

barrskogsknallar med sönderskjuten skog. Skogen ut mot havet är mer orörd och här kan du möta hållmarker med flerhundraåriga tallar, lövrika sumpskogar och myrar med små gungflyn. På vissa ställen är det nästan omöjligt att ta sig fram.

I de öppna markerna är både floran och fjärilsfaunan artrik. Ängsklockor, prästkragar, brudsporrar och nattvioler vajar för vinden och apollofjärilen är ganska vanlig här. Flera arter bastardsvärmare har också sina tillhåll i de här markerna. Även på skjutfältet finns kalkberg med en stor mångfald av arter. En sådan plats är Ängsbergen ner mot Ålsundet. Det är ett av Utös mest speciella och exotiska områden. I sänkorna mellan de branta kalkbergen växer en nästan urskogslig ädellövskog, uppblandad med gamla barrträd. Tillsammans med grova hasselbestånd

står här en gammal sälg som är nästan fem meter i omkrets. Området är ett av de mest artrika på hela Utö med en mängd sällsynta blommor, mossor, svampar och fjärilar. På kalkbergen växer Adam och Eva, stenkrasse, fjällhüllebräken, murruta och grusslok. Harmynta och kungsmynta sprider sina kryddiga dofter över bergen och lockar till sig mängder av fjärilar. I lövskogens konvaljemattor blommar desmeknopp, underviol, nästrot, myskmadra och tandrot. I en brant kan man också hitta

Gravanden häckar i Utös flader

en jättegryta som är flera meter djup, så här är naturen verkligen spännande.

Utö är något av fågelskådarnas Mecka. Här möter du kanske mer fågel än någon annanstans i skärgården. I de grunda fladerna är det ett myller av sjöfågel, där rödbenor, strandpipare, gravänder, skedänder och grågäss häckar. Ofta gör havsörnen och fiskgjusen sina turer över fladen för att jaga och hägrarna från kolonin vid Ålsundet fiskar ständigt här. I de öppnare markerna håller rosenfink, brun kärrhök och höksångare till. Varma sommarkvällar i juni är också chansen stor att få höra kornknarrens snärpande ute på skjutfältet. När det blivit riktigt mörkt börjar nattskärrorna spinna.

Vill man uppleva skärgårdens stora flyttfågelsträck är södra Utö ett av de bästa utflyktsmålen. Bland de största

skådespelen är vårens sjöfågelsträck när isen gått upp. Alfåglar och ejdrar kommer då på långa pärlband ute vid horisonten. Höstens höjdpunkt är klara, soliga oktoberdagar då rovfågeln flyttar söderut. Då kan man få se blå kärrhökar, stenfalk, pilgrimsfalk och ibland flera hundra fjällvråkar sträcka över ön. De öppna markerna är också populära tillhåll för rastande fåglar som lappsparvar, dvärgbeckasiner och ringtrastar. Under årens lopp har en mängd sällsyntheter setts på skjutfältet och vill du uppleva riktiga rariteter i Haninge är södra Utö rätta platsen. Några exempel på arter som setts här är islom, ökenstenskvätta, tallsparv, blåkråka och rödhuvad törnskata.

Observera att stora delar av södra Utö är militärt skjutfält, där det givetvis är förbjudet att vistas under

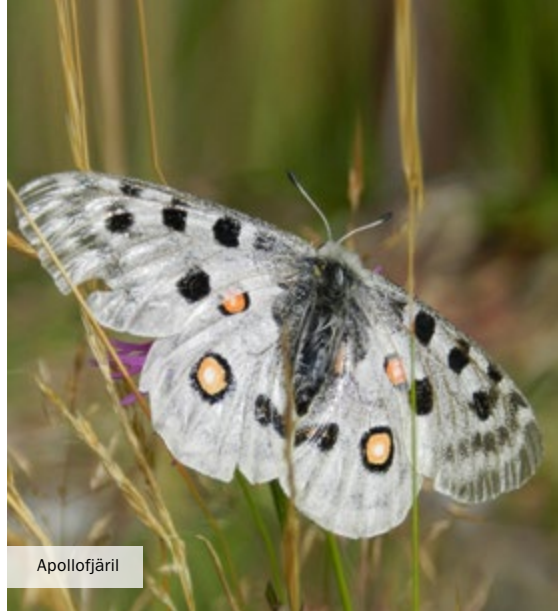
Stora sand på södra Utö är öns finaste sandstrand

skjutövningar. Då är bommarna till skjutfältets vägar nedfällda. En blinkande lampa är också tänd på skjutfältets bevakningstorn och på Utö kvarn. Huvudvägen mellan Spränga och Ålö är dock alltid öppen. Tänk också på att du besöker skjutfältet på egen risk. Undvik att röra vid ammunition som kan finnas i terrängen. Det bästa är att hålla sig till vägarna och respektera uppsatta varningsskyltar.

Visste du att?

Blåmusslan är ett av Östersjöns vanligaste djur och ejderns älsklingsrätt. Östersjöns blåmusslor blir knappt hälften så stora som de på Västkusten på grund av vattnets låga salthalt.

Apollofjäril

23. Ålö – vilt och vackert

Strax söder om Utö ligger Ålö, som har en mycket omväxlande natur. Här möter du allt från de öppna betesmarkerna och lummiga hasseldungarna runt Byviken, till artrika kalkberg, vilda blockrika barrskogar och långgrunda sandstränder med den vitaste sand. Ålö ägs och förvaltas av Skärgårdsstiftelsen med syfte att bevara ett skärgårdsområde med höga naturvärden och som är viktigt för friluftslivet. Djurlivet på Ålö är rikt och ofta möter man rådjur, dovhjort, skogshare, älg, grävling och räv. Fåglar du kan se är ormråk, fiskgjuse, havsörn och lärkfalk. I det igenväxta Ålö träsk häckar vattenrall och näktergal.

På Ålö finns också stråk av urkalksten som gett upphov till en sällsamt artrik växtlighet. Några exempel ur den rika floran är axveronika, murruta, Adam

och Eva, oxbär, underviol, myskmadra, strutbräken och nästrot. Apollofjärilen fladdrar ofta fram över de färggranna kalkhällarna. På den fantastiskt vackra sandstranden Storsand växer ovanligheter som vejde, sandrör, sandstarr och marviol.

Anordningar: Torrtoalett, sopmaja och grillplatser finns bl.a vid Storsand och Ålafladen. Ett nät av små grusvägar går över ön, vilket gör Ålö lämpligt för cykelutflykter. Antalet stigar är däremot få. Vägförbindelse finns också med Utö via bron över Byvikens utlopp.

Kommunikationer: Pendeltåg till Nynäshamn och därefter Waxholmsbåt till Ålafladen på västra Ålö. Man kan också ta buss 846 från Västerhaninge station till Årsta brygga och sedan Waxholmsbåt till Spränga på Utö. Härifrån får man promenera eller cykla ca 6 km på grusväg ner till Ålö.

Betande får vid Älö gård

Visste du att?

Skärgårdens egen orkidé Adam och Eva har troligen fått sitt namn av rotknölarnas utseende. En botanist tyckte att de påminner om två människor som omslingrar varandra. Orkidén finns i två färgvarianter - en röd och en gulvit. Många tror därför att den röda är Adam och den gulvita är Eva. Det är alltså fel, eftersom blomman är tvåkönad. Alla blommor är både hane och hona.

24. Rånö – skärgård, sandstränder och leende hagar

Rånö är ett av Skärgårdsstiftelsens naturreservat i Haninge. Det är en omväxlande ö, idealisk för rekreation och semester. Naturen består av karga hållmarker med knotiga tallar, frodiga granskogar, härliga sandstränder och mjukt slipade badklippor. På öns norra del kring Rånö gård möter du betesmarker och lövängar som fortfarande hålls öppna genom bete. Att landskapet hålls öppet är en förutsättning för insektslivet och den rika växtligheten.

Ett stort antal stigar och väl skyltade småvägar gör Rånö perfekt för strövtåg. Skogsmarken är dock starkt präglad av skogsbruk och stora områden upptas av ungskog och hygen. Rånö är historiskt

Vårärten blommar på Rånö Ängsholme

Rånö gård

intressant och redan på 1600-talet fanns här ett säteri. Vid Kapelludden på öns södra del ligger en gammal ödekyrkogård och längs öns västra sida finns ett stort antal s.k ryssugnar. Rånös sydligaste del – Norrö – har varit föremål för gruvbrytning och här har flera sällsynta mineral hittats.

Strax norr om Rånö ligger *Rånö Ängsholme*, som verkligen gör skäl för sitt namn. Hela södra delen av ön består av öppna ängsmarker, be vuxna med knotiga björkar och kraftiga ekar. Ända in på 1900-talet fanns stora slåtterängar på Ängsholmen. Här bedrev man slåtter för att få vinterfoder till djuren på Rånö gård. De forna ängarna är idag trädbevuxna hagmarker där sällsynta lavar växer på de grova ekarna. Ängsholmens norra del består av barrskog, myrar och några små skogstjärnar där de anonyma orkidéerna myggblomster och spindelblomster växer. Viken mellan Ängsholmen, Rånö och

Sandskär är en populär och väl skyddad naturhamn.

Anordningar: På Rånö finns tältplats, uthyrningsstugor, båtuthyrning, servicebutik och krog som är öppna sommartid. Ett flertal fina badplatser och naturhamnar finns också. På Rånö Ängsholme finns sopmaja och torrtoalett.

Kommunikationer: Pendeltåg till Nynäshamn. Härifrån går Waxholmsbåt till Rånö. Rånö Ängsholme kan bara nås med egen båt.

Smultronklövern kan du hitta på Rånös strandängar

25. Nattarö – naturens egen sandlåda

Längst söderut i Haninges skärgård ligger Nattarö. Det är ännu ett av Skärgårdsstiftelsens naturreservat med fina strövmarker och sagolika sandstränder. Nästan hela ön präglas av sanden och här finns några av skärgårdens största sanddynor. Men du kan också njuta i

skogar med svamp och bär, och kanske stöter du på någon av öns inplanterade dovhjortar.

En mängd anordningar har gjorts för att underlätta för friluftslivet. Trots det finns gott om områden för den som söker ostördhet. Du kan ströva genom glesa, pearly tallskogar som växer på mjuka sanddynor. Vid Skarsand och Storsand på öns utsida kan du sola eller leta sällsynta växter på några av skärgårdens finaste sandstränder. Här och där sticker karga hållmarksknallar upp över omgivningen och ger fina utsikter. Öns södra delar är mer omväxlande än de norra. Här är inslaget av granskog, lövträd och myrmark större. Det är perfekta bär- och svampmarker.

Fågellivet på ön är ganska rikt och har man tur kan man få se ormråk, tornfalk, fiskgjuse eller rosenfink. Utanför Öruddsviken strax väster om Nattarö ligger ett fågelskyddsområde där bl.a sällsyntheter som gravand och snatterand häckar. Vår och höst erbjuder också öns östra sida fina möjligheter att

Skarsand är en av Nattarös fina sandstränder

observera sträckande flyttfåglar. Andra sevärdheter är ryssugnar på öns norra del och den berömda Drottninggrottan nära Storsand.

Numera finns också en *snorkelled* på Nättarö. Leden är markerad med gula bojar och sträcker sig längs badstranden norr om Waxholmsbryggan. Den erbjuder både badälskare och naturintresserade ett nytt sätt att upptäcka den intressanta naturen under vattnet. Nära botten sitter informationsskyltar som berättar om ålgräsängar, tångbälten och kransalgskogar. De är viktiga lek- och uppväxtmiljöer för fiskar och andra djur. Vattnen kring Nättarö är ovanligt artrika och här simmar fiskar som piggar, skrubbskädda, gädda och smörbult tillsammans med olika räkor, musslor och snäckor.

Anordningar: Uthyrningsstugor, vandrarhem, campingplats, affär, restaurang och båtuthyrning. I Östermarsfladen och nära Nättarö gård finns gästhamnar. På ön finns också ett

nätverk av småvägar och stigar och ett flertal utomordentliga badplatser.

Kommunikationer: Pendeltåg till Nynäshamn. Härifrån går Waxholmsbåt till Nättarö hela året. Under andra årstider än sommaren trafikerar ön mycket sparsamt.

Visste du att?

Den fyra meter höga Drottninggrottan har fått sitt namn efter Gustav II Adolfs änka, drottning Maria Eleonora. Enligt en sägen ska drottningen ha sökt skydd här under ett oväder, när hon flydde från Sverige år 1640. Det påstås också att hennes tappade flor hängde kvar i grottöppningen flera år efter hennes besök. En annan legend berättar att drottningen ska haft med sig den avlidne kungens hjärta i en guldask, som hon grävde ner utanför grottan.

Snorkelleden på Nättarö

Drottninggrottan

Mer att läsa om Haninges natur

Andersson Gunnar.

Vandra Sörmlandsleden 2017.

Bergström Lars, Lundqvist Mats,
Adner Jonas.

Vandra i Tyresta 2012.

Collinder P, m fl.

**Naturen i Stockholms län – en
utflyktsguide.** Ekologigruppen 1994.

Granström Cecilia.

Ornö från A-Ö 2010.

Hjort Harriet.

Utö – ön som var ett paradiset 2007
(nytryck).

Joelsson S, Magnusson L.

Södertörns natur, 1986.

Joelsson Svante

Tjädern och urskogen, 2016

Loberg B.

Berggrunden i Haninge.

Haningebygden nr 11, Haninge
hembygdsgille 1974.

Magnusson Lars.

Naturlära 1994.

Magnusson L.

Trollskogen Tyresta-Åva, 1993.

Matz Edvard & Mats Erling.

Sällsamheter i Stockholms skärgård,
Södertörn, 1980.

Nilsson E.

**Haningebygdens geologiska
utveckling och äldsta bebyggelse.**

Haningebygden 7. Haninge
hembygdsgille 1962.

Rydberg Hans & Wanntorp Hans-Erik.

**Sörmlands flora Botaniska sällskapet
i Stockholm.** 2001.

Sörenson Ulf.

**Nya vägvisaren till kulturen i
Stockholms län**, 1999.

Sörenson Ulf.

Vägvisare till Stockholms skärgård,
2004.

Westerberg Magnus.

Lotsad till Huvudskär 2006.

Hemsidor

Artdatabanken.

artdatabanken.se

Artportalen (*rapportssystem för
fynd av svenska djur och växter*).

artportalen.se

Friluftsförbundet.

friluftsförbundet.se

GBIF (*databas över världens
biologiska mångfald*).

gbif.se

Naturkartan; webbsida och app
som bygger på Vägvisare till
naturen i Haninge

naturkartan.se/haninge

Naturskyddsforeningen.
naturskyddsforeningen.se

Skärgårdsstiftelsen.
skargardsstiftelsen.se

Stiftelsen Tyrestaskogen
tyresta.se

Svampguiden
(bl.a aktuella svamprapporter).
svampguiden.com

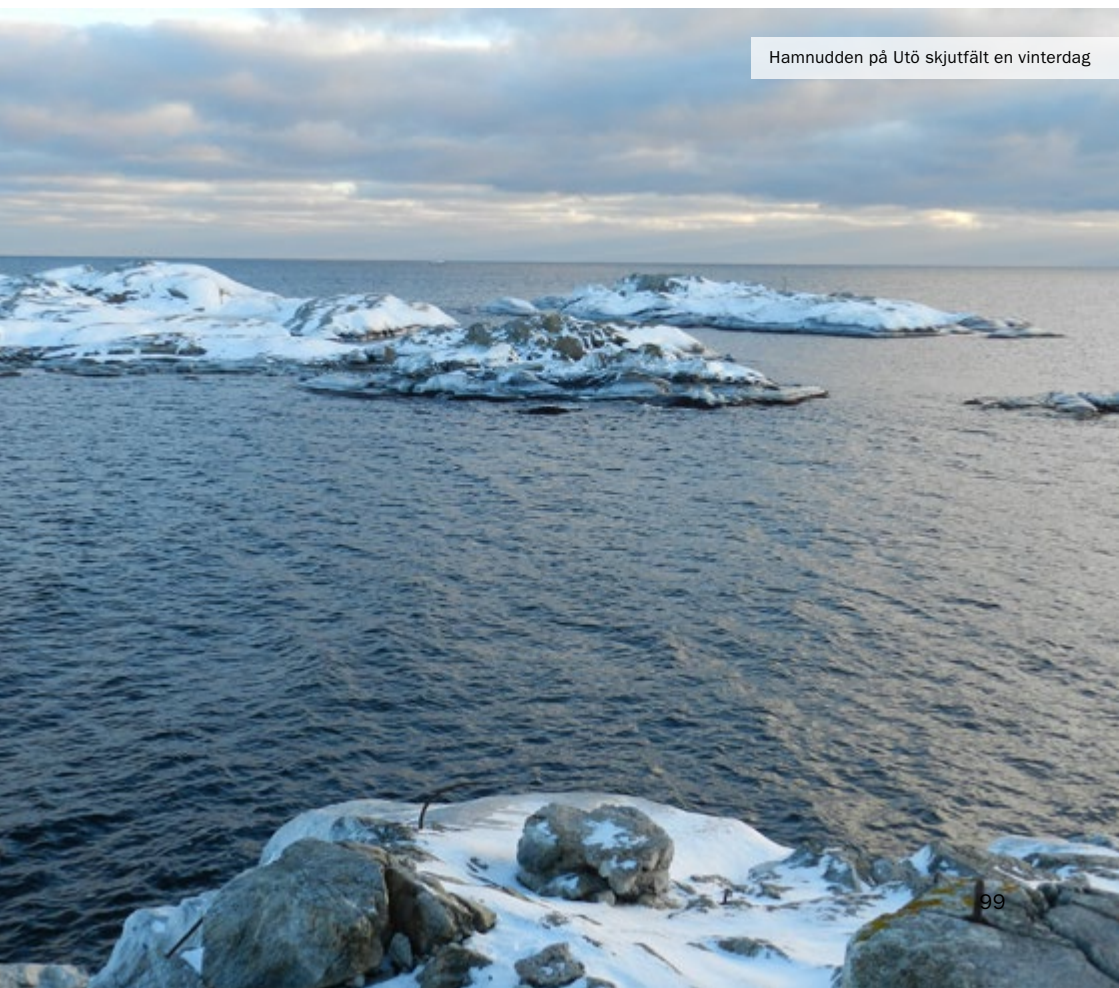
Världsnaturfonden
wwf.se

Turistbyråer i Haninge

Dalarö turistbyrå
dalaro.se

Utö turistbyrå
uto.se

Hamnudden på Utö skjutfält en vinterdag

Myndigheter med natur eller naturvård i sin verksamhet

Haninge kommun

Tel 08-606 70 00

haninge.se

Kommunstyrelseförvaltningen
Kultur- och fritidsförvaltningen
Stadsbyggnadsförvaltningen

Södertörns Miljö- och hälsoskydds- förbund SMOHF

smohf.se

Länsstyrelsen i Stockholms län

Tel: 010-223 10 00

lansstyrelsen.se

E-post: stockholm@lansstyrelsen.se

Naturvårdsverket

Tel: 010-698 10 00

naturvardsverket.se

Skogsstyrelsen

Tel: 036-35 93 00

skogsstyrelsen.se

Regionalkontor: Stockholm/
Gotland distrikt

Vid Nedre Rudan

Svamputflykt med Naturskyddsföreningen i Haninge

Ideella föreningar i Haninge

I listan hittar du bara ett litet urval av föreningar. En fullständig förteckning över alla Haninges föreningar hittar du på kommunens hemsida haninge.se

Friluftsförbundet

Friluftsförbundet är en organisation som vill verka för friluftsliv åt alla året runt. Som medlem får du tillgång till tusentals aktiviteter, men även tidningar, olika förmåner och rabatter. Lokalavdelningen i Haninge har aktiviteter som passar ung som gammal, nybörjare och aktiv, sommar som vinter. För barn och ungdom har vi friluftsskolor från förskoleåldern upp till tonåren. Vi har också en egen förskola

och skola, Lötkärrsskolan i Vendelsö.
hemsida: [friluftsförbundet.se/
regioner/malardalen/lokalavdelningar/
haninge](http://friluftsförbundet.se/regioner/malardalen/lokalavdelningar/haninge)
e-post: haninge@friluftsförbundet.se

Föreningen Sörmlandsleden

Sörmlandsleden är ett system av vandringsleder som omfattar totalt ca 100 mil leder i Sörmland. Ledan är markerad med orangefärgade ringar runt stolpar och träd. Sörmlandsleden underhålls till stor del av frivilliga genom ideellt arbete i *Föreningen Sörmlandsleden*.
hemsida: sormlandsleden.se
e-post: kansliet@sormlandsleden.se

Hembygdsföreningar

I Haninge kommun finns flera aktiva hembygdsföreningar som arbetar på olika sätt med att dokumentera och bevara traktens historia och visa den på museer och hembygdsgårdar. Flera av hembygdsföreningarna ordnar också evenemang som historiska vandringar, utflykter och marknader.

Dalarö Hembygdsförening

hemsida: dalarohembygd.se
e-post: information@dalarohembygd.se

Bygdemuséet Ornö Sockenstuga

hemsida: ornomuseum.se
e-post: ornomuseum@gmail.com

Föreningen Folk och Trädgård i Tungelsta

hemsida: folkochtradgard.se
e-post: info@folkochtradgard.se

Gålö Gärsar, Hembygdsföreningen

hemsida: hembygd.se/galogsars-hembygdforening

Haninge Hembygdsgille

hemsida: hembygd.se/haninge-hembygdsgille
e-post: info@haningehembygdsgille.se

Muskö hembygdsförening

hemsida: muskobladet.se

Utö Hembygdsförening

hemsida: hembygd.se/uto
e-post: utohembygd@home.se

Jägareförbundet

Jägareförbundet i Haninge/Tyresö jaktvårdskrets är en lokal organisation inom Svenska Jägareförbundet. Kretsens uppgift är att tillvarata medlemmarnas intressen, verka för en uthållig och biologiskt riktig anpassad jakt samt medverka vid eftersök av trafikskadat vilt.

hemsida: krets.jagareforbundet.se/haningetyreso/

Naturskyddsföreningen

Naturskyddsföreningen i Haninge bildades år 1970 som en lokal krets av Naturskyddsföreningen. Det är en partipolitiskt obunden ideell förening som arbetar med natur- och miljöfrågor. Naturskyddsföreningen i Haninge anordnar exkursioner, föredrag, debatter och studiecirkel om natur och miljö. Som medlem får du tidningen Sveriges Natur samt ett lokalt medlemsblad.

hemsida: haninge.naturskyddsforeningen.se

Fiskeföreningar

SFK Lilla Fiskelyckan

Sportfiskeklubben bildades 1983 och är till för alla, ung som gammal och oavsett kön.

Vi håller till vid Nedre Rudan i Handen. Sjön har öppet året runt för fiske. Nedre Rudan har mört, abborre och gädda. Vi sätter också ut regnbåge en till två gånger i månaden samt röding och öring till vinterfisket. Flugbindningskvällar brukar ordnas vår och höst.

hemsida: lillafiskelyckan.se/

Regionala föreningar

Botaniska sällskapet i Stockholm

hemsida: bsis.org/

Fältbiologerna Stockholm- Uppland-Gotland

hemsida: faltbiologerna.se/s-u-g

Naturskyddsföreningen i Stockholms län

hemsida: stockholms-lan.naturskyddsforeningen.se

Stockholms amatörgeologiska sällskap

hemsida: sags.nu

Stockholms ornitologiska förening

hemsida: stof.nu/

e-post: info@stof.nu

Stockholms svampvänner

hemsida: ssv1879.se

Svenska Turistföreningen

– Södertörnskretsen

hemsida: [svenskaturistforeningen.se/
vara-lokalavdelningar/stf-sodertorn/](http://svenskaturistforeningen.se/vara-lokalavdelningar/stf-sodertorn/)

Söderorts svampförening

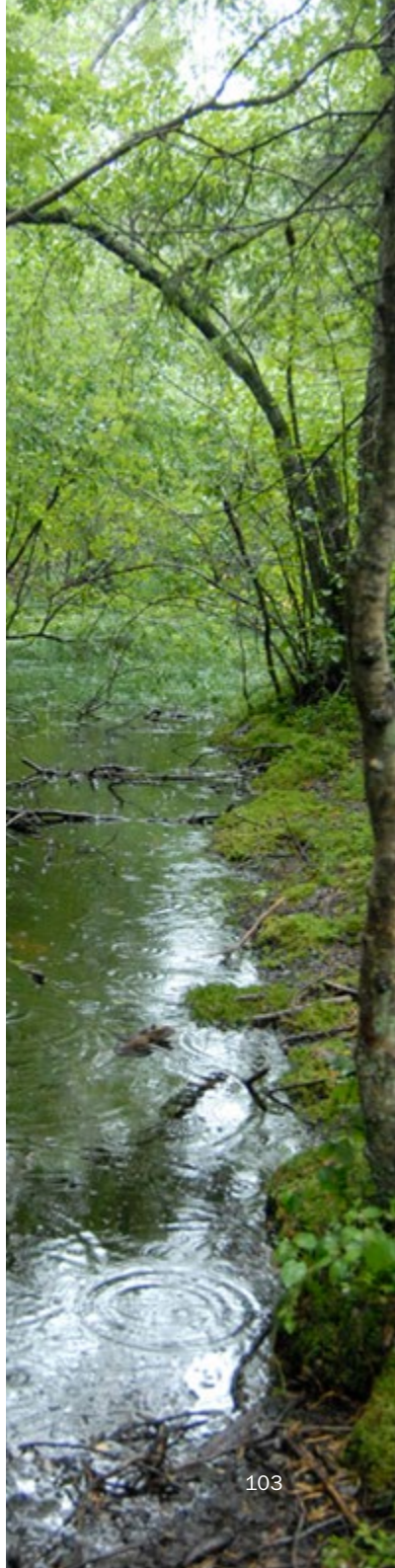
hemsida: svampistockholm.org

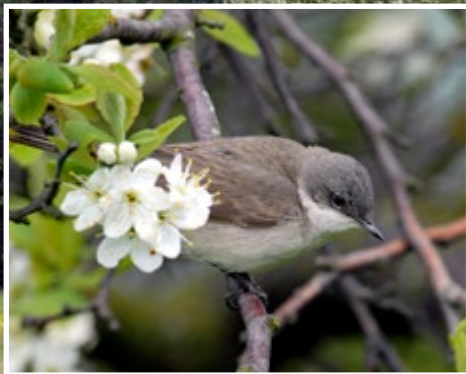
Södertörns fågelklubb

hemsida: sfk.name/

Södertörns jaktvårdsförening

hemsida: sodertornsjvf.se/

Vägvisare till naturen i Haninge

Haninge är en kommun med en för Stockholmstrakten ovanligt rik och mångskiftande natur. Var du än bor har du nära till skogar, sjöar och hav, långgrundna sandstränder och solglittrande skärgårdsklippor. Inom kommunens gränser finns 22 mil stränder, 850 öar och orörda skogar där du kan plocka bär och svamp. Sörmlandsleden och en mängd andra strövstigar leder dig ut till många av dessa smultronställen. Haninge har också ett mycket rikt växt- och djurliv och en spännande geologi.

En som känner denna natur väl är Lars Magnusson, biolog, författare och lärare, som varit bosatt i kommunen under många år. I den här vägvisaren tar han i text och bild med oss till denna rika natur. Boken innehåller bl. a. en allmän beskrivning av kommunens naturförhållanden. Den beskriver också 25 av Haninges allra finaste naturområden. Till varje område finns en detaljkarta, uppgifter om kommunikationer, friluftsanordningar och korta notiser om kulturhistoriska sevärdheter.

Ladda ned appen **Haninge naturkarta** och upptäck Haninges fantastiska natur. Appen är gratis och kan laddas ned från App Store eller Google play. Sök efter Haninge naturkarta. Finns även om webbsida; naturkartan.se/haninge

Haninge
kommun

136 81 Haninge tel 08-606 70 00 haninge.se